

Ajalooline Ajakiri

Nr. 3

VIIES AASTAKÄIK

1926

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

D. Bauman

A. R. Cederberg

R. Kleis

H. Kruus

J. Kõpp

O. Liiv

H. Sepp

J. Vasar

Sisu:

Carl Schirren ajaloolasena. *J. Vasar.*

Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost. *P. Johansen.*

Andmeid põgenemise kohta Eestist Rootsi. *H. Sepp.*

Uus teos Tallinna dominikaanlaste kloostri kohta. *O. Freymuth.*

Varia.

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

EP 5719

Carl Schirren ajaloolasena.

I.

Käesoleva aasta 20. novembril saab täis sada aastat Carl Schirreni sündimisest. Enam kui ükski teine Balti ajalooourija omas ja omab Schirren populaarsust oma kaasmaalaste seas. Ja seda mitte teenimatult. Kuid Schirreni populaarsus on ainult osaliselt tingitud ta saavutustest ajaloolasena. Palju rohkem on seks kaasa mõjunud Schirreni tegelik osavõtt Balti saksluse lipukandjana võitluses Vene slavofiilide nivelleerimiskatsete vastu. Kes vähegi huvi tunneb selle ajajärgu kohta, ei või mööda minna Schirreni „Livländische Antwort'ist“ Juri Samarinile, millest tingitud Schirreni vallandamine Tartu ülikooli professori kohalt ja ta lahkumine kodumaalt.

See Schirreni populaarsus on mitmeti olnud takistuseks tema objektiivsele hindamisele ajaloolasena. Kõige pealt on enamates senni Schirreni kohta ilmunud artiklites ta dramaatiline elulugu ja isik kõrvalisele kohale tõrjunud Schirreni kui ajaloolase hinnangu, mis laiemale publikule vast vähem huvitav. Teiseks on aga ka Schirreni kui „Livländische Antwort'i“ kirjutaja populaarsus üleliigselt soodustanud käsitledavat hinnangut. Kõigi nende asjaolude tagajärjeks on aga see, et Schirrenist ajaloolasena senni ei ole ühtki kõike kokkuvõtvat kirjutist.

Schirreni surma (a. 1910) järel võrdlemisi suurel arvul ilmunud nekroloogid mainivad ja hindavad ainult muu seas Schirrenit ajaloo-kirjutajana. Kuid nad kannatavad juba oma otstarbe tõttu ka veel selle vea all, et nad on apologetilised. Säärastele töödele on tavaliselt omane asetada vaadeldava isiku ja ta tegevuse tõelisest soodsamasse valgusse. Et nüüd Schirreni surmast juba poolteist aastakümnet möödunud, võib viimasest veast üle saades Schirrenit ajaloolasena juba objektiivsemalt hinnata. Sellepärast ei tohiks ülearune olla katse anda Schirreni ajaloolisest produktsioonist ja ta isikust ajaloolasena kokkuvõtliku kriitilise ülevaate.

Käesolevas töös on püütud hoiduda tavalisest veast, et isikut läbisegamini hinnatakse selle järgi, mis ta oleks võinud teha, kord

selle järele, mis ta tegelikult on teinud. Nimetan seda eriti selle tõttu, et just Schirreni suhtes, kes palju rohkem ajaloo alal on töötanud, kui valmis teoseid avaldanud, see kiusatus on väga suur. Käesolev kirjutis läheb välja seisukohast hinnata Schirrenit ajaloolasena ainult selle kirjaliku produktsiooni põhjal, mille ta järele jätnud, arvestades ta trükis avaldamata mõtetega ainult sel määral, kuivõrra nad on mõõdapääsematud ta ilmutatud tööde väärtuse kriteeriumina. See on eriti maksev ta tööde kohta Põhjasõja üle.

Materjalina võivad selle juures arvesse tulla peale Schirreni enese tööde paljudest nekroloogidest j. t. ainult neli kirjutist. Need oleksid järgmised: esimeses järjekorras Rootsi ajaloolase C. Hallendorffi nekroloog (Karolinska Förbundets Årsbok 1910, saksakeelne tõlge Õpetatud Eesti Seltsi istungiteadetes 1911), mis kõigist neljast kõige asjalikum ja käsitleb peamiselt Schirreni tööd Põhjasõja ajajärgu kohta, siis prof. R. Hausmanni lühike ülevaade Õpetatud Eesti Seltsi istungiteadetes 1910, mis Schirreni hinnangus ajaloolasena piirdub ainult üksikute märkustega, edasi prof. A. S. Lappo-Danielovski samalaadiline artikkel Vene Keiserliku Akadeemia memuaares 1911 ja lõpuks Schirreni Kieli kolleega F. Rachfahli suurem 48-leheküljeline Schirreni elulookirjeldus eessõnana Schirreni tähtsamate retsensioonide kogule Põhjasõja kohta, ilmunud a. 1913. Viimane kirjutis on kokku võtnud eelmiste tööde resultaadid, kuid samal ajal oma peamiseks ülesandeks teinud anda ülevaate Schirreni biograafiast ja isikust, selle juures aga vaikides möödunud paljudest neist märkustest, mida teised teinud Schirreni kui ajaloolase kohta. Peale nende otsekohe Schirrenit käsitlevate tööde võib laialipillatuna leida märkusi Schirreni kohta mitmes ajaloolises teoses, mis käsitlevad eelmise poolt läbitöötatud ajajärke, — nii G. F. v. Bunge teoses „Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark“ a. 1877 ja mujal.

Schirreni ajalooliste tööde arv on võrdlemisi suur¹⁾: neid on ühes allikpublikatsioonidega ligi sada numbrit. Aga asjaolu tõttu, et suurema osa Schirreni toodangust moodustavad lühikesed arvustused ja retsensioonid ning allikpublikatsioonid, osutub Schirreni produktsioon kvantitatiivselt väga väikeseks ja seegi ei ole iseloomult ühtlane. Rohkem kui mõne teise uurija juures on just Schirreni töis kajastunud ta subjektiivsed elamused. Paralleelselt Schirreni eluloole võime ka tema produktsiooni jagada kolme perioodi. Esimese neist moodustab ajajärk,

1) Schirreni tööde nimestik leidub ta raamatus „Zur Geschichte des Nordischen Krieges“, Kiel 1913, ja „Sitzungsberichte f. Geschichte u. Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands in Riga für das Jahr 1910“.

mil Schirren ajalooliselt produtseeris ühenduses akadeemilise tööga või selle taotlemisega. See kestab alates ta esimestest töödest XIX sajandi 50-date aastate lõpuni, lõppedes teosega „Beitrag zum Verständnis der Liber Census Daniae“ a. 1859. Teisel perioodil 1859—1869 (s. o. „Livländische Antwort“i“ ilmumisaastani) moodustasid Schirreni töötamise pea tõukejõu poliitilised motiivid, milliste mõjul ka tema toodang omandas iseloomuliku kjuju. Kolmas periood algab Schirreni lahkumisega kodumaalt ja kestab tema surmani. Sellesse perioodi kuuluvad tööd käsitlevad peale mõne erandi kõik Põhjasõja ajalugu. Käesoleva perioodiseerimise alla ei ole tulnud loomulikult Schirreni allikpublikatsioonid ja kogud, mida allpool eriliselt vaadeldakse.

Igal Schirreni tööde rühmal on oma iseloomulikud jooned, mis küll ka esinevad ta teistel perioodidel, kuid rohkem tagaplaanil. Selle tõttu on käesolevas töös asjata kordumiste ärahoidmiseks iga tööde-rühma vaatlemisel rõhutatud peamiselt selle karaktersemaid jooni, ühtlasi sellele iseloomustamisele juurde tõmmates Schirreni teisi töid. Nii oleksid siis iga tööde-rühma puhul tehtud otsustused, kui just vastu-pidist eriti pole ära märgitud, maksivad esijoones vastava toodangu-perioodi, teises järjekorras kogu Schirreni produktsiooni kohta.

*

Schirren ei asunud otsekohe ajaloolistele uurimistele, vaid teotes alguses rohkem geograafia ja statistika alal, kaldudes alles hiljemini ühenduses ajaloolis-topograafiliste töödega ikka enam ka aja-loolisi aineid käsitlema. Olgu siin kohal meelde tuletatud, et Schirren 1863. aastani oli Tartu ülikooli juures geograafia professoriks ja et ta alles siis, arvestades tema hüvideala muutumist, üle viidi Vene ajaloo professuurile.

Nii on Schirreni esimese perioodi tööd enam-vähem juhusliku huvi produktid. Schirreni ajaloolised tööd sel ajal käivad, nagu ees-pool näeme, väga mitmesuguste ajajärkude kohta ja käsitlevad väga erilaadilisi aineid. Selle tõttu ei või neid ka uurimiste sügavuselt võrrelda tema pärastiste töödega. Võrdlemisi vähesel määral esineb Schirreni selleaegseis teis ajaloo-filosoofilisi vaateid. Võib olla on see osaliselt tingitud ka vähemast süvenemisest ainesse; igatahes on esimesel perioodil see Schirreni toodangu külg veel välja arenemata. Selle vastu aga võime käesoleval ajajärgul tähele panna Schirreni tehniliste võimete järkjärgulist väljakujunemist, mis lõpule jõuab töös „Beitrag zum Verständnis des Liber Census Daniae“ (1859. a.).

Schirreni esimese perioodi töist on vähemate kõrval tähtsamad neli. Kõige pealt tublisti rootsivaenulikkude erapoolikust sisaldav „Zur

Geschichte der Schwedischen Universität in Livland“ 1853 (Mittheilungen a. d. Gebiete der Geschichte Liv-, Est- u. Kurlands VII, 1859, ja ka äratrükina). Töö tundub võrdlemisi ümbertöötamatu materjali koguna ja ei vääri oma kitsa ala kui sisu poolest suuremat tähelepanu. Siis 1855. a. polemiseeriv kirjutus „Der Verfasser d. livländischen Reimchronik“ (Mitt. a. d. Gebiete der Gesch. Liv-, Est- u. Kurlands VIII, ka äratrükina). Selles juba schirrenlikult tunduva teravameelsusega kirjutatud töös tungitakse tagajärjekalt kallale Kallmeyeri oletustele vanema riimikroonika autori kohta. Nende negatiivsete resultaatide kõrval ei ole aga Schirrenil positiivsed hästi õnnestunud. Sellele järgneb Schirreni ladinakeelne dissertatsioon „De ratione quae inter Jordanem et Cassiodorium intercedat Commentatio“ 1858. a., kus Schirren Jordanese „Gooti ajaloo“ tunnustab Kassiodoori plagiaadiks.

Lõpuks mainigem Schirreni tähtsaimat teost, pärastiste Põhja-sõja ajajärku käsitlevate retsensioonide kõrval, nimelt tööd „Beitrag zum Verständnis des Liber Census Daniae“, ilmunud esiti Vene Keiserliku Akadeemia memuaares a. 1859, pärast a. 1860 äratrükina. Käesolev 137-leheküljeline teos, üks kõige suuremaid Schirreni töid, ei ole mõeldud iseseisva tööna, vaid arvustusena Breverni sellekohase auhinnatöö¹⁾ kohta, mainitud akadeemia ülesandel. „Beitrag z. V. d. Liber Census Daniae“ koostub Breverni teose metoodilise külje kui ka selle üksikasjalisest arvustusest. Oma dispositioonilt on ta kohandatud Breverni raamatule: ta käsitleb peaaesjalikult samu probleeme, kuid astub siin-seal ka neist raamidest üle.

„Beitrag z. V. d. Liber C. D.“ on Carl Schirreni iseloomulikumaid töid. Võrreldes seda eelmise kolmeaga, näeme juba neis esinevate spetsiifiliselt schirrenlikkude joonte teravamast väljaastumist. Võime öelda, et Schirreni individuaalsed iseärasused ja võimed ajaloo allikate metoodilises, puhtformaalses käsitlemises on siin juba täiesti välja kujunenud. Kuigi nad ta pärastistes töödes võib olla esinevad veel vähemgi paendlikult ja ettetungivamalt, siiski on neid kergem jälgida just käesolevas töös. Sest siin ei seisa Schirreni uurimiste puhttehniline külg veel vastolus tema teiste ajaloo filosoofiliste vaadetega, nagu nad välja kujunesid ta toodangu teisel perioodil; pealegi soodustab teose enese iseloomust tingitud Breverni metoodilise külje arvustamine ülevaate saamist ka Schirreni enese võimiste kohta. Teiselt poolt on need võimed nüüd juba täiesti välja kujunenud ja selle tõttu paremini tähele pandavad ning selgemad kui eelmises töis.

1) G. v. Brevern, Der Liber Census Daniae und die Anfänge d. Geschichte Harriens u. Wierlands (1219—1244), Dorpat, 1858.

„Beitrag z. Verständnis des Liber Census Daniae“ on juba selle tõttu tüübiline Schirreni toodangu kohta, et ta kuulub poleemiliste kirjutiste liiki. Alates Schirreni esimeste töödega ja lõpetades retsensioonidega Põhjasõja ajaloo kohta — erandina esinevad, ja sedagi mitte päris täielikult, ta teise perioodi tööd — domineerub kõigis Schirreni teostes poleemika. Suurem osa neist on, nagu „Beitrag z. V. d. L. C. D.“, kas võõra raamatu arvustus või retsensioon, ja mis ei ole just otsekohe sellena mõeldud, nagu näiteks väitekiri Jordanese „Gooti ajaloo“ üle, sisaldab siiski küllaldaselt poleemilist elementi, et tööle peale suruda oma iseloomu.

See nähtus ei ole juhuslik, vaid on tingitud Schirreni enese isikust, ta vaimlisest struktuurist ja võimetest. Schirrenile on täie õigusega ette heidetud hüperkriitikat, mõistuse analüütilise, kriitilise osa üleliigset arenemist kombineeriva produktiivse fantaasia kulul. Sellest Schirreni põhiomadusest rippus hulk teisejärgulisi, mis kõik kokku vähendasid Schirreni teaduslikku loomevõimet ega lasknud igakord teda tema uurimisis jõuda õigeile tulemusile.

Ülekaaluva poleemilise elemendi tõttu ei paku Schirreni üksikud tööd esimesel ja teisel perioodil enesest mingit tervikut. Nad koostuvad pigemini tervest reast üksiksaavutustist, tuletades teataval määral meelde aforismide kogu, ainult selle vahega, et neile loogilised ja psühholoogilised sidemed annab arvustatava autori töö järjestus. Schirreni üksiktulemused ei ole omavahel orgaaniliselt seotud; ka seal, kus nad enam-vähem rühmituvad mõne ühise keskpunkti ümber, on neil siiski juures midagi „Beitragmässiges“.

Selle otsekohe tagajärjena esinebki asjaolu, et ükski neist Schirreni teostest ei anna täielist pilti käsitledava ajajärgu kohta. Nii on ka „Beitrag z. Verständnis d. L. C. D.“, vaatamata oma paljudele õiendavatele tulemustele, küll raamat, ilma milleta Breverni töö tarvitamine kui ka üldse vastava ala käsitlemine võimata. Kuid kahjuks maksab see ka vastupidi, nii et me Schirreni tööd ilma tema poolt arvustatava autori omata ei saa täiel määral kasutada. Ja seda võib öelda ka teiste Schirreni tööde kohta. Need pakuvad teistele uurijatele väga palju võimalusi edaspidiseks kombineerimiseks ja järelduste tegemiseks, võimalusi, mida Schirren ise pole kasutanud. Nii on alles Bunge oma töös Daani aja kohta Eestis tarvilikus ulatuses ära kasutanud maaomanduse kohta käivad tabelid, mis toodud Schirreni „Beitrag z. Verständnis d. L. C. D.“ lõpus. Sellepärast annavad Schirreni tööd lugejale paratamatult teatava poolikuse mulje.

Hoolimata sellest pakuvad Schirreni lugematud üksikõiendused nii tema „Beitrag'is“ kui ka teistes teostes küllaldaselt seda, mis rikastab

meie ajaloolisi teadmisi ja annab neile teostele teaduslikku väärtust. Kuid me ei või kaugeltki kõiki Schirreni üksiktulemusi õigeaks pidada: komistuseks on siingi olnud ta isiku vaimlise struktuuri juba käsitletud põhiomadus. Oma hüperkriitikas on Schirren palju Breverni väiteid maha teinud, mis õieti oleks pidanud alles jääma. Niikaua kui see hüperkriitika piirduks ainult üksikute kõige spetsiaalsemate tulemuste eitamisega või mõne suurema kombinatsiooni takistamisega, oleks selle tagajärjed veel enam-vähem kannatatavad, sest siis oleks kerge tõe ja eksitust lahus hoida. Kuid hüperkriitika on üksikresultaatide mahakiskumise kõrval Schirrenit õhutanud ka mõnd üldisemat küsimust vildakalt lahendama.

Loomulikust kombinatsioonist osa liikmeid puuduliku analüüsi abil välja praakides, jõuab Schirren uutele kombinatsioonidele, mis sageli ekslikud. Näiteks kannatab selle vea all Daani hindamisraamatu tekkimisaja kindlaksmääramine. Schirren arvab selle olevat a. 1254¹⁾ vastandina Brevernille ja Bungele, kes selle paigutavad aastasse 1240—42. Schirreni eksitus on tingitud peaasjalikult sellest, et ta eitab hindamisraamatu ametlikku iseloomu.

Et Schirreni mõistuse analüütilised funktsioonid suruvad tema kombinatsioonivõime tahaplaanile, siis vaatleb ta sageli fakte, mis teineteisega orgaanilises sidemes, üksikult. Kuid üksikult ja eraldi lahendades kokkukuuluvaid probleeme, mille lahendused teineteise lahendusi mõjutavad, jõuame paratamatult ekslikele järeldusile. Nii ei ole Schirren küllaldaselt arvestanud Daani hindamisraamatu autori ja selle tekkimisaja probleemide omavahelisi orgaanilisi sidemeid ja on mõlema probleemi suhtes just suurelt osalt sel põhjusel tulnud ekslikele tulemusile.

Ka Schirreni kirjutiste stiil on tihedas sõltuvuses ta võimetest ajaloolisi probleeme meetodiliselt ja õieti lahendada: see on võrdlemisi kergesti loetav ja elav. Seda iseloomustab kõige pealt anti-teeside rohkus, nii hästi üksikuis lauseis kui ka kogu töö dispositioonis. Schirren katsub ootamatustega lugejat rabada, ja, peab ütleva, see läheb tal korda. Viiks kaugemale hakata arutama, kas Schirreni eelpool käsitletud vaimline struktuur on rohkem mõjutanud ta stiili või vastupidi.

Nii siis on mingi alateadvuslik tung sagedate paradoksaalsete anti-teeside järele ja püüe võimalikult igalpool neid saavutada küllaltki

1) Schirren oma töös „Beitrag z. V. d. Lib. Census Daniae“ ei nimeta küll aastat otsekohe, kuid kindel aasta-arv (1254) esineb tal selles suhtes a. 1877 (Jenaer Lit. Zeit. veerg 407).

nähtavat mõju avaldanud Schirreni teaduslikkudele saavutustele. Selleski suhtes on Schirreni kohta väga iseloomustav tema „Beitrag z. V. d. L. C. D.“ — esiteks pikk mahategev kriitika Breverni töö üle, siis äkki lõpuks ootamatu paarileheküljeline kiitus ja soovitus Brevernille taoteldavat auhinda täiel määral välja anda. Tõenäoline on, et vist mõnigi Breverni väide selleks teadvusetult ohverdati, et seda hiilgavamalt antiteesi saavutada.

Ka muidu seisab Schirreni antiteetiline mõtlemine ühenduses ta domineeruva kriitilise võimega. Antiteetiline mõtlemine ei salli hästi täielise eitamise ja jaatamise vaheastmeid. Nii esineb ka Schirrenil kalduvus jagada tõenäolisusi, võimalikkusi jne. kahe polaarsuse vahel. Sellest johtuvad sageli tema üleliigsed etteheited Breverniile liig „julgete“ kombinatsioonide üle, samuti hüperkriitika mujalgi.

Kuid vähemalt ühel alal on Schirreni domineeruv analüüs ja sellega kooskäiv antiteetiline mõtlemine üksikresultaatide kõrval siiski olnud tagajärjekas, nimelt ta kriitika analüseerivas osas. Schirreni dihotoomiline ja esijoones deduktiivne mõtlemine on suutnud selgesti, kuigi mitte igakord täiesti põhjalikult edasi anda üldmuljed saadud raamatu kohta, saadud autori meetodite kohta ja viimase mõtlemisviisi analüseerida. Ses mõttes on juba Liber Census Daniae arvustuse üldosa Schirreni teravameelsuse mõõduandvamaid produkte; samuti väärtuslik on ka hilisem Martensi kriitika, isegi ilma nende positiivsete üksiktulemusteta, mis selle tähtsama osa moodustavad.

*

Iseloomustasime Schirreni esimest toodanguperioodi ta ajaloo-uurimise formaalse, tehnilise külje väljaarenemisega ja püüdsime anda ülevaate Schirreni sellekohastest võimistest. Esimesel perioodil on Schirreni toodang enam-vähem objektiivne. Ühenduses akadeemilise elukutse ja selle taotlemisega oli Schirreni uurimiste peaeesmärgiks ajaloolise tõe leidmise ja suurendamise püüe. See objektiivne siht laskis Schirreni töödes ta isikut enam-vähem tagasi astuda; kus see siiski esile tungib, näit. rootsivaenulikkusena Rootsi ülikooli ajalugu käsitlevas artiklis, on see sündinud rohkem teadvusetult. Schirreni ajaloofilosoofiline ilmavaade ei olnud veel välja kujunenud nii tugevaks, et see oleks suutnud läbilõõvalt võistelda käsiteldava ajajärgu allikaist loomulikult kombineeruva üldvaatega. Siin ja seal, eriti Liber Census Daniae kohta käivas töös, võib küll leida üht ja teist subjektiivset elementi, mis tuletavad meelde pärastist Schirrenit, kuid need elemendid on alles kahvatud ja kaovad ära teiste sekka.

Schirreni materjaalse ajaloofilosoofia väljakujunemisel on otsustava tähendusega olnud aastad 1859—69, mil Schirren kisti sel ajal

eriti ägedaks läinud võitluse Balti saksluse ja Vene panslavismi vahel. Schirren teotses siis peajasjalikult poliitikaga; ka tema ajaloolised uurimistööd subordineeriti sellele sihile ja rakendati poliitika teenistusse. Sel ajajärgul asutas Schirren päevalehe „Dorpater Tageblatt“, milles pea kõik juhtkirjad ja teaduslikud artiklid on kirjutatud tema enese poolt. Balti saksluse võitlus tema privileegide eest on loomulikult alati olnud seotud appelleerimisega ajaloolise mineviku poole. Nii leiame ka Schirreni poliitilistes väidetes igal sammul ajaloolisi põhjendusi. Ka oli vaja Balti saksluse laiematele ringkondadele selgitada olevat poliitilist momenti. Seda arvas Schirren kõige paremini teha võivat sel teel, et ta minevikust otsis oleviku jaoks õpetust. Selleks tuli aga pöörduda ajaloo poole ja sellest leida seisukordi, mis parajasti üleelatatavale momendile analoogilised. Nii hakkab neil aastail Schirreni huvi koonduma Liivi ordu langemise ja Põhjasõja ajajärgule.

Nende otsingute viljana esineb „Dorpater Tageblatt'i“ artiklite ja muude vähemate artiklite kõrval seeria ajaloolisi ettekandeid, mis nüüd juba enam vähem täielikult trükkis ilmunud. Neist on tähtsamad „Wolter von Plettenberg“ a. 1861, „Burchard Waldis“ a. 1861, „Patkul“ a. 1869. Ajalooliste andmetega opereerib ka „Livländische Antwort“ a. 1869. Samuti on Schirren oma uurimiste tagajärgi väljendanud loengutes Liivi ajaloo üle, mis trükimatuina on aga kättesaamatuks jäänud; pealiskaudselt võib nüüd nendega tutvuda F. Rachfahli ülalnimetatud Schirreni eluloo kaudu.

Nagu öeldud ei olnud nende Schirreni tööde eesmärgiks mitte puhtobjektivne ajalooline uurimistöö; sellepärast omavad need teataval määral „rakendatud ajalooteaduse“ saaduste ilmet. Ajaloolisele uurimistööle on omane kergesti subjektiivseks muutuda, eriti siis, kui uurijal juba enne tööle asumist on kujunenud valmis vaade käsitledavale küsimusele, veel enam, kui autor end silmanähtavalt juhtida laseb teatavast tendentsist. Nii ei ole ka ime, et need ettekanded, mis väga lähedalt seotud Schirreni kui tulise (lokaal) patrioodi enese isikuga, kaugeltki ei avalda seda kainet kriitikat, mis oli ta eelmise perioodi tööde iseloomulikumaks tunnuseks. Teiselt poolt kujuneb just ajaloolise kriitika tahaplaanile jäämise tõttu Schirreni juures nüüd palju tasakaalukam suhe analüütiliste ja sünteetiliste võimete vahel. Selle nähtuse tagajärjel osutuvad käesolevad Schirreni tööd ainsateks, mis vabad ülekaaluvast poleemikast. Kõige selle tõttu tohiks arusaadav olla, et need tööd eriseisukohta omavad Schirreni üldiselt polemiseerivas toodangus, nii et neid eraldi tuleb käsitleda.

Ajalooteaduse seisukohast hinnatuna ei ole nende tööde väärtus kuigi suur. Neis võib enimini näha ajaloolisi allikaid Balti saksluse

ja slavofiilide vahelisest võitlusest 1860-dail aastail kui objektiivsuse nõuetele vastavaid ajalooeaduslikke teoseid. Nende tendents on liigägi silmatorkav ja pealegi kaotavad nad oma väärtusest palju juba selle läbi, et Schirren ise oma pärastiste laialdaste uurimiste järel pettub käesolevais teis saavutatud resultaates. See maksab küll eriti ettekande kohta Patkulist, kuid, arvestades nende ettekannete peaaegu täielise sisemise ühtlusega, on kerge analoogilist nähtust leida teistegi selle ajajärgu tööde juures. Kuid Schirreni kui ajaloolase toodangus on need tööd tähtsad sellepolest, et neis Schirreni ainsais sünteetilis is selgemini kui mujal esile tulevad tema ajaloo filosoofilised vaated. Neid tundes on ka kergem hinnata Schirreni pärastisi retsensioone Põhjasõja üle, millistesse on suurel määral üle kantud käesoleval perioodil väljakujunenud vaated.

Viiks selle töö piiridest kaugele välja, kui tahaksin esitada kõiki neis teis leiduvaid Schirreni üldisemaid otsustusi ja vaateid Balti ajaloo kohta. Schirreni konservatiivne joon esineb neis kõigis nende heade ja halbade lisandustega, mida võime pidada tüübiliselt baltisakslaslikeks. Tähtsamaks osutub esitada neid Schirreni ajaloo filosoofilised vaated, mis teatava šabloonilisusega väljenduvad mitmesuguse ainestiku puhul.

Niisugused šabloonilised vaated rühmituvad Schirrenil peaaesjalikult kahe momendi — ajaloolise individualismi ja kausaalsuse — erilise rõhutamise ümber. Juba varasest koolipõlvest alates on Schirren indiviidi mõju ajaloolistele sündmustele massi omast tähtsamaks pidanud. Hiljemini kujuneb temas — nähtavasti tänu tema isiklikele elamustele poliitilise tegevuse alal — sellele lisaks suur sümpaatia tugevate tahteniimeste vastu. Säärase sümpaatia kujunemist võisid vist küll omalt poolt soodustada Schirreni isikus domineeruvad kriitilised võimed ja sellest tingitud eneseusalduse puudus, mis võimaldasid seda heroilisemas valgusse asetada tahtekindlaid, vahenditult oma sihte taotlevaid isikuid. Oma sümpaatia jõuküllaste inimeste vastu on Schirren üle kannud ka ajaloolistele isikutele ja selle tõttu neid sageli kõrgemalt hinnanud kui vaja. See maksab esijoones nii W. v. Plettenbergi kui ka J. R. Patkuli iseloomustuse kohta.

Hinnates Schirreni toodangu esimese ajajärgu töid juhtisime tähelepanu ta antiteetiliselle mõtlemisele, mis võib olla sageli küll võis anda häid resultaate, kuid ebakohase vormina mittevastavale materjalile rakendatuna väga tihti aitas vägistada ajaloolist tõde. Umbes samasuguseid puudusi soodustab Schirreni mõtlemisviis ka siin, kuid selle vahega, et see ei käi enam ainult üksikresultaatide, vaid kogu töö ülesehituse kohta. Seekord seisab see Schir-

reni mõtlemise erilaad ühenduses tema sümpaatiatega tugevate meeste vastu.

Me võime Schirrenis tähele panna tendentsi temale sümpaatseks saanud isikut ja selle tegusid veel rohkem välja paista lasta sellega, et ta oma kangelase teotsemise aegseid olukordi kontrastina — jällegi antitees — püüab kirjeldada võimalikult tumedais värves. See nähtus esineb nii Patkuli kui ka Plettenbergi iseloomustamise puhul. Teiselt poolt sunnib Schirreni poolteadvusetu hoolitsemine tema kangelase eest veeretama vastutuse selle ebaõnnestunud tegude ja saavutamata sihtide eest minevikult pärandatud olusuhetele. Kõige selle mõjul peab Schirren oma ajaloolise individualismi poolt võrdlemisi kitsalt piiritletud vaatepiiri laiendama ja minevikust otsima kaugemaleulatavaid põhjusi ning mõjureid. See on iseenesest tervitatav nähtus ja on selle tõttu ka küllaldaselt vilja kannud. Tuletan siinkohal meelde kas või ainult tema vaadet Liivimaa ajaloole, mida ta analoogiliseks peab teiste emamaast äralõigatud kolooniate saatusega: kõigile neile saavat (valitseva) rahvastiku vähesuse, ainelise puuduse ja valitsevate ning valitsetavate kihtide vastolude tõttu osaks kiire langus kiire tõusu järele, kõik nad olevat võimetud suurte eesmärkide teostamiseks. Säärased Schirreni vaated on mitmeti mõjutanud nooremaid Balti ajaloolasi, näiteks R. Hausmanni, Th. Schiemanni jne. — Kuid Schirreni püüe lahendatava probleemi jaoks põhjusi otsida minevikust ja antud olukorrast pole objektiivne, sest selle on mõjutanud ülal ette toodud subjektiivsed tendentsid. Viimase asjaolu tagajärjeks on aga see, et Schirren sageli seal otsib kaugemaid põhjusi, kus neid vaja ei ole otsida: peituvad need ju sageli käsitledavas isikus eneses, Patkulis, Plettenbergis, Burchard Waldises või kelleski muus.

Nii tundub ajaloolise kausaalsuse, ajaloolise paratamatuse rõhutamine Schirreni poolt teataval määral kunstlikuna ja tehtuna. Isegi seal, kus esineb võrdlemisi vähem silmatorkavaid otsekoheid vigu ja kus šabloon enam-vähem siiski vastab ainele, nagu näit. kõnes Plettenbergi üle, tundub see niisugusena. See on tingitud osalt Schirreni ülalnimetatud tendentsist eemal hoida oma kangelasest kõike ebasümpaatset, tema stiilist ja samuti ka tegelikust võimatusest ühendada individuaalset ja puhtkausaalset ajaloolist vaatlemist.

Nagu igal tendentsil nii on ka Schirreni omal kalduvus ajaloolise materjali (allikate jne.) seast välja noppida seda, mis temale vastab. Heal juhul arvestatakse küll ka mittedümpaatsete faktidega, võib olla ka kõigiga, kuid need kaovad ära teiste sekka, kuna vastupidised eriti välja tõstetakse, nii et need tööle peale suruvad oma mulje. Nii võib vast W. v. Plettenbergi üle esitatud ettekande üksikute

momentide suhtes täiesti jaatavale seisukohale asuda. Kuid üldmuljes on see siiski eluvõõras käsitus.

Seda muljet aitab veel suurendada Schirreni omapärane arusaamine ajaloolisest kausaliteedist. Schirren otsib olukorrale mõjureid lähedasest ja kaugust minevikust, kuid leitavate mõjurite tagavara esineb tema juures piiratuna. Peaaegu täiesti puuduvad Schirrenil tegurid, mida rõhutab materjalistlik ajalookäsitus; L. Ranke ajalookäsitamist nimetab Schirren jälle „Deutsche Geschichtspfuscherei“¹⁾. Schirreni kaugemaleulatavate mõjurite iseloom on ebamäärane, sageli peale sõnalise väljenduse mitte midagi ütlev. Kõigi selle juures kõneldakse pea iga Schirreni kangelase teo käsitlemisel kas otsekohevalt või viipamisi ajaloolisest paratamatusest, kuigi viimane idee omandab Schirreni juures mingi ebamäärase-fataalse maigu.

Lugeja võõrastust aitab suurendada Schirreni stiil, mille me selle antiteetiliselt küljelt juba ennemini sidusime tema mõtlemislaadiga. Võib olla tingituna retoorilistest võtetest, mis ju ettekannete juures mõeldavamad kui kirjutistes, võib olla ja osalt ka kindlasti mõjutatuna Schirreni vaimlistest iseärasustest, eriti tema subjektivismist, esineb Schirreni püüe kirjeldatava isiku tegevust hoida võimalikult dramaatilisena, kuhjata üksikfakte ikka tõusvas suunas, kunni äkilise lõpulahenduseni.

Ligikaudu neist tegureist on kujunenud Schirrenis sel ajajärgul domineeruv ja päraststi esinev šabloon — tugeva tahtenimese õieti läbiviidud asjata võitlus mingist faatumist tingitud olukorraga. Schirren ise nimetab seda joont „das tiefere Ernst des Konfliktes“. Kui see šabloon paigutada õigele materjalile, võib ta ju osutada viljakaks. Schirren ise ei ole aga seda mitmel korral õiges kohas tarvitanud. Sellepärast tunduvad mitmedki kohad Schirreni keskmise perioodi töis küll võib olla kõigi muuna, kuid mitte usaldatava ajaloolise tõena.

(Lõpp järgmises numbris.)

J. Wasar.

Tallinna keskaja õllekandjate ajaloost.

On raske saada keskaja Tallinna eestilise elemendi tähtsusest selget pilti, sest selle kohta on olemas ainult väheseid kindlaid toetuspunkte. Pole iseenesest kerge linnaajaloo keskaja allikais esinevaid Eesti isikunimesid eraldada Saksa omadest, sest paljudel eestlastel on Saksa, mõnedel sakslastel aga Eesti nimed. Kõigele vaatamata

1) v. Rachfahl op. eit., lhk. 43.

jääb nimeuurimine siiski ainsaks teeks, mille kaudu võimalik on eestlaste kohta selgusele jõuda Tallinnas vanemal ajal (XIV sajandil). Kui XIV sajandil veel võrdlemisi palju eestlasi esineb majaomanikkudena ja täisõiguslikkude kodanikkudena, hakkab see asjaolu XV ja XVI sajandi jooksul täielikult muutuma. Eestlased jäävad majaomanikkudena ikka harvemaks ja samal ajal annavad käsitöölise tsunftid määrusi välja, mis keelavad eestlasi sellideks vastu võtmast. Eestlased tõrjutakse pea kõigist tööstusharudest välja; nad leiavad teenistust veel ainult töömeestena, kivilõhkujatena, voorimeestena ja kandjatena. Siin oli tegemist Saksa kodanikkonnaga, kes eestluse vastu välja astus, vähem küll rahvusküsimuse pärast kui enesele igapäevase leiva kindlustamise otstarbel. XIII ja XIV sajandil, Hansa kaubanduse kõrgeima õitsengu ajal võis Saksa kaupmees kahjuta igapähele vaba konkurentsi lubada, sest siis oli tegevuspiirkond avaram ja teenimisvõimalused veel piiramatud. Teisiti olid aga lood XV ja XVI sajandil. Hansa polnud siis enam ainuke Läänemere valitseja, riigid hakkasid oma piire tema ees sulgema, eriti tegid seda Hansa kaubanduse mõlemal tiival Inglismaa ja Venemaa. Nii muutusid, kõige pealt Ameerika ja India meretele leiuutamise järel Saksa kaupmeeste teenimisvõimalused ikka enam piiratumaks ja pani end maksma püü teisi eemale tõrjuda ning endale säilitada kaubanduse ja tööstuse monopoli.

Nii sündiski, et kuigi Eesti rahvastiku protsent Tallinnas ei võinud väike olla, ta 1500. aasta ümber linnas enam mingit osa ei mänginud. Selleks polnud püüetki, sest linna eestlane tundis end keskajal esijoones linlasena ja oli juba selle läbi teatavas vastolus maalasuvate eestlastega. Aegamööda võttis siiski uus arenemistee maad, nimelt tööliste-ametite kokkuliitumise kaudu gildikorralduses ja „mittesaksa jutlustajakohtade“ („undeutsche Predigtstühle“) asutamise läbi. Meie ei taha aga edasi jälgida seda arenemist, vaid pöördume nüüd oma päristeemi, õllekandjate juurde.

Tallinna õllekandjate üle on kirjutanud W. Stieda 1912. a., ühtlasi nende šraagi avaldanud (v. Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, Band VII, lhk. 86 j. j.). Ta ei pidanud nähtavasti aga vaeva väärses selle šraagi käsikirjale (Tallinna Linna Arhiiv A. c. 16) järgnevaid ülestähendusi ka ära trükkida. Selle peale vaatamata pakuvad viimased mitmes suhtes suurt huvi. Kuid esialgu veel mõningad üldised märkused Tallinna õllekandjate kohta.

Mis ajast Tallinnas kandjad ning eriti õllekandjad olemas, pole kindel. Riia andis oma õllekandjaile, kes seal olid peaaegu eranditult lätlased, juba 1386. a. šraagi (vrdl. L. Arbusow, Kirchliches Leben der Rigaschen Losträger im 15. Jahrhundert, Acta Universitatis Latviensis

VI, 1923); siin olid õllekandjad koondunud ühte gildisse, kuna seevastu Tallinnas oli ainult „amet“, mis aga igatahes, nagu me varsti näeme, mitmeti gildile sarnanes. Näib, et kandjad Tallinnas vast hiljemini korporatiivselt ühinesid, sest transportasjandus oli siin alguses õieti viletsal järjel, nii et Hansa kaupmehedki selle üle kaebama pidid (Livl. Urkundenbuch IX, 933, aastast 1443). Õllekandjate ameti esimene šraag on dateeritud 1456. aastast, teiste kandjate samasugune šraag a. 1529. Mainitud aastal ühendati õllekandjate amet nähtavasti kandjate omaga, igatahes ei kohta meie hiljemini enam õllekandjaid. Nende erilised kohused võtsid võib-olla „kannupruulid“ („Schoppenbrauer“) üle, kes 1498. a. endile šraagi said, sest on tähelepanuväärt, et õllekandjate-ameti ülestähendused nimelt 1498. aastaga katkevad. Nende ajalugu piirub aga oluliselt 1456.—1498., resp. 1529. aastatega.

1456. a. šraagi määritlused on peamiselt järgmised. Iga Tallinna õllekandja pidi olema varustatud „pollexe'ga“, s. t. pikavarrelise sõjagirvega. Tema ainuõigus oli õlut ümber villida ja laiali kanda. Kui töömehed, hoovisulased ja teised kandjad nende tegevusalale tahtsid tungida, siis võisid õllekandjad neid kohtufoogti ette tuua. Ka olid õlle müütajad sunnitud kasutama nende kaasabi ja nad ei tohtinud ka ise õlut laevadelt või ükskõik kust mujalt sisse tuua. Isegi pruulid kohustusid linnas neid tarvitama ja ei omanud õigust oma sulastega õlut kõrtsidesse või laevadele viia. Õllekandjad omalt poolt pidid seda tähele panema, et ainult „pruulide kompanii“ („Brauerkompanie“) liikmed õlut müüksid. Üleastumistest teatasid nad ameti „oldermannile“, kes neile teadete eest pidi tasu andma. Oma töö, vaatidesse villimise, keldrist väljakandmise jne., eest oli neil kindlaksmääratud tasu. Rae vastu olid nad kohustatud kõigis asjus mitte ainult sõnakuulelikud olema, vaid ka erilisi ülesandeid täitma, kui neilt seda nõuti. Õlut tohiti villida ainult neisse vaatidesse, mis linna märki kandsid ja mis valmistatud olid teatava mõõdu, „Revalsches Band'i“ järgi. Hukkamistele pidi terve korporatsioon ilmuma, tõenäoliselt selleks, et moodustada midagi julgeoleku valve taolist. Ülepea oli neil tihti sõjalisi või poliitilisi kohustusi täita, näiteks (v. teksti) röövleid jälgida ja sõjas kaasa võidelda. 1444. a. pöördub Liivi ordumeister Tallinna Saksa ja mittedaksa kandjate poole palvega teda aidata võitluses venelaste vastu, kes maale olid tunginud (Livl. Urkundenbuch IX, № 30, lhk. 22). Nii olid nad ses suhtes oma kehajõu tõttu väga hinnatud.

„Gildivendade“ („Gildebrüder“), nagu nad end nimetasid, seemine elu oli samuti korraldatud määruste kaudu. Vastu võeti igaüht, vastuvõetul lasus ainult kohustus kinkida vastuvõtmisel 2 vaati (Tonnen)

õlut ja üks sink. Jooming ehk „steven“ pidi mööduma viisakalt, relvad tulid juba varemini ära panna, sõimusõnu ei tohtud tarvitada. Et ikkagi õige tihti esines tormilisi stseene, tõendavad allpool äratrükitud ülestähendused. Suhe kirikuga oli ainult pinnapealne, ja siin erinevad Tallinna õllekandjad väga Riia omadest. Kord saadetakse üks vendadest maale almuseid korjama St. Johannese hooldamisasutusele (Spital); peale selle kasutati enamasti vahas tasutavaid trahvimakse „küünaldeks“ („Lichten“), s. t. ühes kirikus ühe altari valgustamiseks. Missuguse altari ja missuguse kiriku jaoks, pole võimalik kindlaks teha.

Õllekandjate nimed ei paku üksi keeleuurijale huvi, vaid näitavad meile ühtlasi ka, kuivõrra õitsesid teravameelsus ja pilge gildivendade vahel. Eriti tuleks tähele panna, nagu juurdelisatud alfa-beetne nimederegistergi näitab, et juba siis jõuti õigete Eesti liignimede kujundamisele, mis siirdusid isalt pojale ja ka seda, et õllekandjad rekruteerusid mitte ainult maalt, vaid tihti samuti linna Eesti sugukondadest. Ükski neist aga ei lase end täieõigusliku kodanikuna kindlaks teha, kuigi 1529. aastal kodanik olemine oli eeltingimuseks hilisemasse kandjategildisse vastuvõtmisel. Nähtavasti ei vaadatud kandjate tegevusele kui „kodaniku peatoidusele“ („Bürgerahrung“) kitsamas mõttes ega kantud sellepärast õllekandjate nimesid kodaniku- raamatusse, nii et neid järjekult peeti nagu mingisugusteks teise järgu kodanikkudeks.

Nüüd esitan ma teksti käsikirja (A. c. 16) järgi. Lühendustest on tarvitatud järgmisi: it. = item, fer. = Ferding, m. = Mark Rigisch, mr. \mathcal{H} = Markpfund, s. = Schilling, TLA = Tallinna linna arhiiv.

Tekst.

Lhk. 4.

Anno lxj des sundages vor s. Lauvrensus [1461 aug. 9] do weren to der berdreger sels[chop]¹⁾ de ganse broders[chop]¹⁾; de olderman was Hans Kallyenpulke, de bisitters Hinrik Prynts vnde Hinrik Langehant²⁾; item Hans Herryenloeck, it. Hans Naeystenvaryes, it. Hennyнк Sauvyalk, it. Hannis³⁾ Wattylayne, it. Peter Kessel, it. Hans Lucht, it. Tomas Tunker, it. Nickoles Hynakoeyra, it. Mickel Harrack, it. Mattis Keckky Junker, it. Hinrik Pernapoeykke, it. Andreus Walkawoye, it. Merten Hoeslachter, it Merten Toerp, it Wyllem Konyel, it. Hans Ouwentous, it. Jacop Kreuet, it. Peter Kuuye, it. Hans Hilleuerre, it. Jones Kunroet⁴⁾, it. Peter Sicka⁵⁾ . . .

¹⁾ Algtekstis lühendatud: selß, broderß. ²⁾ L on pärastpoole nähtavasti H-ks ümber tehtud. ³⁾ ehk Hamus, lugeda vististi Hannus. ⁴⁾ Lugemiseviis pole kindel, ehk ka Kanroet. ⁵⁾ Lehekülje viimane osa ära rebitud. ⁶⁾ = pidulik koosviibimine. ⁷⁾ Hinrik

Lhk. 4 a.

Anno lxiij des sundages vor sunte Margreten [1426 juuli 11] do helden de beerdreger er steuen⁶⁾ in Hinrik Hunnynghusen huse⁷⁾; do wart Pryntse affgestald⁸⁾ vnde Andreus Walkevoy in sin stede [gekaren]⁹⁾. Item Merten Torp is schuldich 6 s., it. Hans Ouwentous 5 s.

Lhk. 5.

Item int jar lxiiij des [s]undages¹⁰⁾ na des hill[igen]¹⁰⁾ krusses dage [1463 sept. 18], do weren to hoppe der berdreger selschop to der groten steuen; do worden se en[s] myt Hans Rauttenorn¹¹⁾, dat he solde geuen en vor ene vrums[chop]¹²⁾ $\frac{1}{2}$ tune bers, en schinken, dat he mach vt te[n]¹⁰⁾ to lande vor 1 bedeler in su[n]te Johans werue. — Do wort broder Clawes Ludeken vnde Nyckeles Jurck¹³⁾, Andrewes Kuwesaepes, Hans Beckker, Hinrik Tornekysseke. — It. Merten Dorp tenetur¹⁴⁾ 12 s., it Andrewes Ghyldewor tenetur 6 s., it Kuwe Peter 3 s. vor $\frac{1}{2}$ mr. **℥** wasses.

It. anno lxxv vp sunte Doroteen dach [1465 veebr. 6] do helden der berdreger sels[chop] ere steuen in Hinrik Hunnynghusen huse; do ward gildebroyder Peter Passtow¹⁵⁾ vnde Jacop Tust vnde Hinrik Kremer vnde Erick Axelson vnde Jacop Eckelonde vnde Andreus Tympe vnde Hans Wynt vnde Hennyck Mestvoye. — It. so ward do vorliket¹⁶⁾ de twistinge tusszen P[eter]¹⁷⁾ Passto vnde Jacop Tust van der wundinge em in der hand, alzo sik welker en, de dar vorder vp wroeket¹⁸⁾ na dessem, de de sal der sels[chop] beteren¹⁹⁾ 3 mr. **℥** wasses.

Lhk. 5 a.

Item so hefft Merten Hergelocke* vt to geuen²⁰⁾ 2 mr. **℥** wasses vnde ok 1 **℥** wasses to b[r]oke²¹⁾; it. so sal Willem Han vtgeuen 2 mr. **℥** wasses; it. Mathias Weper 2 [mr.] **℥** wasses to broke; it. so sal Jacop Willepirse 1 mr. **℥** wasses to broke; it. so sal Hans Su[e]rsu²²⁾ geuen noch 1 mr. **℥** wasses; it. Thomas Duncker her Tydeman Ropers²³⁾ knecht 1 mr. **℥**.

Anno lxxviij vp sunte Kattrynen auent [1468 nov. 24] do helden de berdreger ere steuen; de olderman was Hans Hurte, de bisitter Hans Sueytse vnde Dyrik Soye. — It. Hynrik Kremer en quam nicht tor steuen, is schuldich 1 mr. **℥** wasses. It. Bertold is ok 1 mr. **℥** [wa]sses van broeke, noch 1 mr. **℥** wasses van broke.

Lhk. 6 a.

Anno lxxviiij des donderdages vor sunte Victores dach [1478 okt. 8]²⁴⁾ doen helden de berdreger ere steuen; de olderman was Hans Hurte, de bisittere Hinrik Kremer vnde Hans Kerru; do bleff schuldich Hinrik

Hunninghusen oli raeherra 1456—97 a.; tema maja asus Vene tänaval nr. 4 (linna arhiivi andmete põhjal). ⁸⁾ = mitte valitud. ⁹⁾ puudub algtekstis, tähendab = valima. ¹⁰⁾ neil kohtadel on kiri hävitatud. ¹¹⁾ võiks ka Rauttenornom lugeda. ¹²⁾ sic, vruntschop, „sõpruse pärast“. ¹³⁾ Parandatud sõnast Nulk. ¹⁴⁾ Völgneb („is schuldich“), lühendatud tē. ¹⁵⁾ Sõna lõpp selguseta. ¹⁶⁾ = tüli lahendamata. ¹⁷⁾ Kiri algtekstis hävitatud. ¹⁸⁾ = Kakleb. ¹⁹⁾ bessern, (lad. emendare), tähendab = trahvi maksuma. ²⁰⁾ Nende sõnade ees läbi kriipsutatud: yngebroycht. ²¹⁾ Algtekstis koht katkestatud. Tähendab: trahviraha. ²²⁾ Algtekstis koht katkestatud. ²³⁾ T. R. oli raeherra 1464—81 a. ²⁴⁾ Tun-

Kremer 1 mr. *tt* wasses van der olden schuld. — It. Jacop Vellypersse sloch den olderman by den kop, do he eme vnsture²⁵⁾ vorboed, de broke is 3 mr. *tt* wasses; des bet[a]lde he 2 *tt*, 1 *tt* blift he noch schuldich. — It. vppe desse sulue tid koren se vor enen nyen olderman Henke Metsevoye vnde enen nyen bysittere P[a]wel.

Lhk. 7.

Anno lxxix des donderdages vor sunte Tomas [1479 dets. 16] doe helden de berdreger ere steuen; dar louede Peter Nutter der selschop vor sinen broeke to botalende 3 mr. *tt* wasses vp lichtmissen [1480 veebr. 2] to geuende. — It. Jacop Wellepersse sal vtgeuen 1 fr. vp lichtmissen; item Peter vnde Peter vnde Laury Harrack tosamende solen geuen 1 mr. *tt* wasses vp de tid vnde Willem ok 1 mr. *tt* wasses, dar is Hans Hurte gud vore²⁶⁾. It. Hans Becker de is 1 mr. *tt* wasses vnde dat he den olderman vorspraek²⁷⁾, dar sal he 1 fr. vor geuen.

Lhk. 7 a.

Anno lxxxij vp meydach [1482 mai 1] helden de berdregere ere steuen; de olderman is Henke Metsevovey, bisitter Hans Beckere, de is krank. Item vor vnhorsamde des rades boed vorseten²⁸⁾ vnde nicht wolden mede vtter stad gan vppen den auend, do men den roggan moste wachten etc: it. Peter²⁹⁾ Nutter, Lauvrens Harrack, Hans Embekarte, ilk³⁰⁾ is 1 mr. *tt* wasses. It. noch is Peter Nutter 1 mr. *tt* wasses, so he to jare nicht (noch) was mede, do men de wischekorue³¹⁾ boschauwen solde in deme Sype³²⁾. It. noch is he vor de geweld 1 tune ber. It. Hans Nukes³³⁾ is schuldich vor 3 vnhorsam, ilk tid 1 mr. *tt* wasses. It. de olderman Henke sal geuen 1/2 tune ber vnde Hans Kerru de sal geuen 2 mr. *tt* wasses. It. so koren se enen nyen olderman *Hans Kerru, de bisytter is Hannus Hannenkarthe³⁴⁾ — vnde Peter Nutter de is olderman vnde Peter Kusy vnde Hans Saffyyalke de sid de bisyitters.

Lhk. 8.

It. Willem Aulem de sal botalen 1/2 mr. *tt* wasses vor dat beer, dat he (so) to dem vynster vtgoet. It. Nyckels Nalick de sal botalen de 14 s. vnde geuen 1 tune bers der [dreger]³⁵⁾ selschop vnde 1 mr. *tt* wasses to den lichten; hir sid borgen vore Peterlm³⁶⁾ vnde Willem Aulem. It. Willem Aulem vnde Willik de bliuen schuldich 1 mr. *tt* wasses to samende vor dat se soldeners gehad hebben vor se gedregen.

Anno lxxxiiij vp des hilgen licham[es au]tent³⁷⁾ [1484 juuni 16] helden desse berspunder ere steuen; do bleff schul[dich] Willem³⁷⁾

takse mitmed pühad Viktorid; dateerimise kohta vrđl. H. v. Bruiningk, Messe und kanonisches Stundengebet, Riga 1904, lhk. 570—573. ²⁵⁾ = tormamine. ²⁶⁾ = on käemeheks. ²⁷⁾ = laimama. ²⁸⁾ Rae käsu mittetäitmise pärast. ²⁹⁾ Sõna ees läbikriipsutatud; he. ³⁰⁾ = igatüks. ³¹⁾ sic, vischkorv = mõrd. ³²⁾ sip ehk Seif, väike oja; siin Mustjõe parempoolne haruoja, Falkpargi tänava ja Paldiski maantee ääres, mis keskajal oli linna ja Toompea-alevi rajaks nimega „Zype“ (vrđl. Livl. Urkundenbuch II, № 890 a. 1348). ³³⁾ või Nurkes? ³⁴⁾ Viimased sõnad läbikriipsutatud; järgmine lause pärastpoole juurdelisatud. ³⁵⁾ See sõna on täitsa kustunud.

Aulem 1 mr. H wasses vnde 1 tune ber vnde Nickulas Nuchke³⁸⁾ blift 1 tune ber vor....³⁹⁾.

Lhk. 8 a.

Anno lxxxiii vp su[n]te Barbaren dach [1484 dets. 4] do helden de berdregers ere steuen; dar vorwillekorde⁴⁰⁾ sik Hans Sesseke vnde vorbod der berdregere ampt nummer⁴¹⁾ wedder in ere ampt vnde selschop to komende vnde to [gudem]³⁷⁾ ende des vordroch eme dat am[met], dat he ene grot geweld vnde sulffrecht⁴²⁾ vnde bo[dro]uet³⁷⁾ hadde deme ouldermane, genomen hadde dat gelt van [der]⁴³⁾ taffelen vnde dat ber vorspillet⁴⁴⁾, de broder myt sinem meste gewundet vnde mid deme glase vor de borst geworpen. Hir vor [sol]de he to broke na genaden geuen 2 mr. H wasses, 1 tune ber; des en wolde he nicht d[oen] v[nde schal]d dat ampt schendliken vnde gink in [torne s]ines wege. [It. wort] vorliket tussen Mattis Veddeperre⁴⁵⁾ vnde [Han]s Leks. Mattis sal geuen in de bussen 3 mr. H wasses. [Hans] sal geuen 1 mr. H wasses. — It. so koren [se]⁴⁸⁾ 1 nyen oulderman Hans [Saffy]yalken vnde bysytter Laury Ha^rrak. It. de ander bysitter Hans Mortte.

Lhk. 9.

Anno lxxxvj des danderdages na des hilgen lichames dach [1486 juuni 1] do helden de berdregers ere steuen; do was oulderman Hans Saffyyalke vnde bysitter Nickels Nalke, Jacop Eckelonte etc.

Anno lxxxvii des dondirdages na sunte Merten [1488 nov. 13] do helden de berdregers ere steuen; de oulderman is Hans Becker, Nyckels Nalk vnde Symon Sonne, ere nye bisyter Andreus Roem. It. so blift Hans Hemmenkartte schuldich 1 mr. H wasses. It. Hans Kerru is schuldich 1 mr. H wasses vnde noch 1 fer. dat he nicht mede was to sunte Birriten⁴⁶⁾, do Gellynghusen⁴⁷⁾ dar de rouers sochte.

It. anno xcvi [1495] oulderman Clauß Pille, 3 jar oulderman.

It. oulderman Hans Becker anno xcviij [1497] vnde heuet ynt ander jar oulderman gewesen.

It. bysitter Hans, Konterren Pet[er].

Lhk. 9 a.

It. anno xcviij opp mey [dach⁴⁸⁾, 1496 mai 1] wart vorliket Jurghen Grot vnde Mychel Most, dat Jurgen sal geuen 2 mr. H wasses to der berdreger lichtte vnde Mychel sal geuen 1 mr. H wasses to dussem yrst komende hilghen lichamß d[a]lge offt feste [2. juuni]. — It. Jurghen $\frac{1}{2}$ mr. H wasses.

It. anno xcviij des myddewenkenß⁴⁹⁾ vor sunte Merten [1497 nov. 8] helden de beerdregerß steuen yn Dyrick Hagenß⁵⁰⁾ huß vnde worden

³⁶⁾ Sõna algus hävitatud. ³⁷⁾ hävitatud. ³⁸⁾ Lugemisviis pole kindel. Nulcke? ³⁹⁾ Lause jätk puudub. ⁴⁰⁾ = omast õigusest loobuma. ⁴¹⁾ = iialgi. ⁴²⁾ = Selbsthilfe, omaabi. ⁴³⁾ Puudub algtekstis. ⁴⁴⁾ = välja kallama. ⁴⁵⁾ Esimene e selguset. ⁴⁶⁾ Piriita klooster. ⁴⁷⁾ Johan Gellinghusen, Tallinna raeherra 1480—1504 a. ⁴⁸⁾ Puudub algtekstis. ⁴⁹⁾ sic. ⁵⁰⁾ Tallinna raeherra 1481—1504; maja asukoht teadmata, sest temal olid Tallinnas mitmed kinnisvarad. ⁵¹⁾ = teine teist karustama.

vorlicket Jaen Karwe vnde Jurghen Groet vnde Hans Keyß, dat se sick geschulden hadden vnde sollen geuen de(n) man 2 mr. *℥* wasses now⁴⁹⁾ tokomende lichtmyß [1498 veebr. 2]. It. Jⁿ Karve blyfft 1 mr. *℥*.

Lhk. 10.

It. do en suluest Merten Torp $\frac{1}{2}$ mr. *℥* wasses, myt Karw sick hadde (sick) haertaget⁵¹⁾.

It. anno xcviij des maendageß na sunte Bartolmeuß [1498 aug. 27] wort [tom]⁴⁸⁾ olderman gekoren yn Hans Beckerß stede, want he rankc vaß⁴⁹⁾, syn name, des nyen oldermanß, Mathiß Mordde; it de nye bysitter Nyclaß Rychter; it de olde bysitter blyfft.

Öllekandjate alfabeetne nimestik.

- Aulem, Willem, 8:1482—84; vrđl. Livländische Güterurkunden I, 526:1478: Oulem, paganiaegne Eesti eesnimi.
- Axselson, Erick, 5:1465. Rootslane.
- Becker (Beckker), Hans, 5. 7. 7 a. 9. 10: 1463—98.
- Bertold, 5 a: 1468.
- Eckelonte (Eckelonde), Jacop, 5. 9: 1465—88; äkk = Heftigkeit, lont = Flegel, Lumpenkerl.
- Embekartte (Hemmenkartte), Hans, 7 a. 9: 1482—88; ema = Mutter, kartma = fürchten.
- Ghyldewor, Andrewes, 5; 1463; voor = Ordnung (vrđl. selleaegse saksakeelse nimetusega „Gildeknecht“) vöi voor = Fuhre.
- Grot (Groet), Jurghen, 9 a: 1496—97. grot = suur.
- Han, Willem, 5 a: 1465; Hann, vanem eestikeelne eesnimi.
- Hannenkartte, Hannus, 7 a: 1482; hani = Gans, kartma = fürchten.
- Hans, 9: 1497.
- Harrack (Harrak), Mickel, 4: 1461.
- , Laury (Lauvrens), 7. 7 a. 8 a: 1479—84; harak, harakas = Elster, ka „Leichtfuss.“
- Herryenloeck (Hergelocke), Hans, 4: 1461.
- Merten, 5 a: 1465. „Herieloeke“ tuleb ette 1459 a., TL A, A. a. 4 a, lhk. 47. Üks Peter Hergelock ehk Heryelock oli 1514 a. tööli linna heinamaal, TLA, Bc 1; härg = Ochse, look = Krummholz.
- Hilleuerre, Hans, 4: 1461; kohanimi, vrđl. Ilevere küla Järva-Jaani kihelkonnas.
- Hynakoeyra, Nickoles, 4: 1461; koer = Hund, inama ehk inisema = winseln.
- Hoeslachter, Merten, 4: 1461; Heuschläger = heinatööline.
- Hurte (Hurtte), Hans, 5 a. 6 a. 7: 1468—79; hurt = Windhund.
- Jurck, Nyckeles, 5: 1463; Jurka? vrđl. allpool Nulck.
- Kallyenpulke, Hans, 4: 1461; tema tuleb 1459 ette, TLA, A. a. 4 a, lhk. 47: Kallienpulk; tema lesk, „de Kalienpulkessche in der Kariestate“ 1481 a., TLA, B. a. 20. — Kali = Dünnbier, pulk = Spund.
- Karwe (Karve, Karw), Jaen, 9 a. 10: 1497, karu = Bär.
- Keyß, Hans, 9 a: 1497; vrđl. sönaga kepsima = munter umherspringen.
- Keckky junker, Mattis, 4: 1461; kekk = eitel, junkur = Junker.

- Kerru, Hans, 6 a. 7 a. 9: 1478—88; käru = Karren.
- Kessel, Peter, 4: 1461; kessel = „Korb aus Rinde oder Bast.“
- Konyel, Wyllem, 4: 1461; üks saunapidaja (bastouer) Jacob Koniell ehk Koniel nimetatakse 1453 (TLA, A. a. 4 a, lhk. 49 b) ja 1455 (TLA, A. d. 15, lhk. 199 ja 199 b). Vististi kohanimi, praegune Konju küla Jõhvi kihelkonnas, vrdl. Urkundenbuch X, № 32: 1444: Conyen.
- Kontteren, Peter, 9: 1497; kumpter, kunter ja isegi kütter olid alamsaksakeelsed erandid sõnast Komtur (commendator); võib olla, et Kontteren Peter varemali oli Tallinna Komturi juures teenriks või tema pärismees.
- Kremer, Hinrik, 5. 5 a. 6 a: 1465—78; = poodnik.
- Kreuet, Jacop, 4: 1461; = vähk.
- Kunroet, Jones, 4: 1461; Kourad?
- Kusy, Peter, 7 a: 1482; üks Andres Kussi nimetatakse 1529 a., TLA, B. a. 20, lhk. 2 a. Kusi = Harn.
- Kuwe. (Kuuye), Peter, 4. 5: 1461—63; Hermen Cuywe, armsterer (pandpüssi tegija) tuleb ette 1472—80 (TLA, A. a. 35 b, lhk. 336 a ja BN 1). Kuiv = = trocken, mager.
- Kuwesaepes, Andrewes, 5: 1463; Kuuesappe(n) in der Susterstrate 1481 a., B. a. 20, TLA. Kuiv = trocken, saabas = Stiefel. Vrdl. Kuivsaapa-muinasjutt, Bienemann, Livl. Sagenbuch, lhk. 268—270.
- Langehunt (Hangehunt?), Hinrik, 4: 1461; = pikk koer.
- Leks, Hans, 8 a: 1484; leks ehk lõks = Knall.
- ...lm, Peter, 8: 1482 [Balm?].
- Lucht, Hans, 4: 1461; alamsaks. lucht = õhk.
- Ludeken, Clawes, 5: 1463; eesnimi, = Ludolf.
- Metsevoyye (Metsevoeey, Mestvovey), Hennyck ehk Henke, 5. 6 a. 7 a: 1465—82; mets = Wald, vöi = Butter.
- Mordde (Mortte), Hans, 8 a: 1484.
- Mathiß, 10: 1498; Mattis Murdi berdreger nimetatakse veel 1529, TLA, B. a. 20, lhk. 2. Murdja = Steinbrecher või mõrd = Fischreuse?
- Most, Mychel, 9 a: 1496; must = schwarz.
- Naeystenvaryes, Hans, 4: 1461; „Naistenuarges“ tuleb ette 1459 a., TLA, A. a. 4 a, lhk. 47. Naine = das Weib, varas = Dieb.
- Nalick (Nalk, Nalke), Nyckels, 8. 9: 1482—88; naljakas = Spasmacher.
- Nuchke (?), Nickulas, 8: 1484; nuhk = Schnaufen.
- Nulck, vrdl. Jurck; nulk = Winkel.
- Nurkes (?) ehk Nukes, Hans, 7 a: 1482; vrdl. nurikas = knurrig, nuks = Schluchzen.
- Nutter, Peter, 7. 7 a: 1479—82; nutur = der Greiner.
- Ouwentous, Hans, 4. 4 a: 1461—62; voorimees Ouwen Tous nimetatakse umbes a. 1430, TLA, B. a. 6. Ouetõusma = überkochen.
- Passto (Passtow), Peter, 5: 1465; paast, paastu = Fasten.
- Pawel, 6 a: 1478.
- Pernapoeyke, Hinrik, 4: 1461; Päärn, eesnimi, poeg = Sohn.
- Peter vnde Peter, 7: 1479.
- Pille, Clauß, 9: 1495—97; pill = Flöte, Sackpfeife.
- Prynts (Pryntse), Hinrik, 4. 4 a: 1461—62; prints = Prinz.

- Rauttennorn (?), Hans, 5: 1463; kohanimi? Raudnurme? Üks Peter Raudenanne ehk Rawdenanne nimetatakse 1406 ja 1423, TLA, A. a. 4 a, lhk. 12 ja 28. Mattis Raudenenne oli 1530. a. Tallinnas voorimees, B. A. 3. Raud = Eisen, nurm = Acker, nana ehk nina = Nase.
- Rychter, Nyclaß, 10 : 1498; = kohtunik.
- Roem, Andreus, 9: 1488; rööm = Fröhlichkeit.
- Sauvyalk (Saffyyalke), Hennyk, 4: 1461.
- Hans, 7 a. 8 a. 9: 1482—86; Nycklawes ja Maddelene Sawejalke ehk Sawijalke olid 1514 linna heinatöölised, TLA, B. c. 1. savi = Lehm, jalg = Bein.
- Sesseke, Hans, 8 a: 1484; „Peter Seseke in der Quappenstraten“ 1481, TLA, B. a. 20; Marten Seseke ehk Zeseke 1481—1500, A. d. 26. Sääsik = kleine Mücke.
- Sicka, Peter, 4: 1461; siga = Schwein? sikk = Bock?
- Soye, Dyrik, 5 a: 1468; „Soye“ oli keskaegne nimevorm praegusest perekonnanimest Zoeges; siinkohal mainitud isik ei või aadlisoost olla, sellepärast tuleks sõna „soe“ = warm, heiss, peale mõelda.
- Sonne, Symon, 9: 1488; Symen Summe (?) oli 1514 a. linna heinatöölise, TLA, B. c. 1. Soni = albern?
- Sueytse, Hans, 5 a.: 1468; suits = Rauch.
- Suersu, Hans, 5 a.: 1465; suur = groß, suu = Mund.
- Tymppe, Andreus, 5: 1465; Nicelast Timpe nimetatakse 1449, TLA, A. d. 15, lhk. 146-b. Timp = Wecken.
- Tornekysseke, Hinrik, 5: 1463; üks Peter Tornekiske (ka Tornekisse, Tornekisch, Tornekeysch, Torenkiste, Torenkistken, Dorenkiste, Dornkistken) oli 1482—91 a. Tallinnas voorimees, TLA, A. d. 26. „Tornikiskuja = Turmzieher“, saarlaste sõimunimi läänlaste juures, vrdl. Monumenta Livoniae Antiquae II, lhk. 9 (Nyenstede) ja Bienemann, Livl. Sagenbuch, lhk. 164.
- Torp (Toerp, Dorp), Merten, 4. 4 a. 5. 10: 1461—97; = küla.
- Tunker (Duncker), Thomas, 4. 5 a: 1461—65; = tume.
- Tust, Jacob, 5: 1465; „Jacob Dust tor hogen treppen by der Smedestraten“, 1481 a., TLA, B. a. 20. Tust = träge.
- Walkawoye (Walkevoy), Andreus, 4. 4 a: 1461—62, walge = weiß, või = Butter.
- Wattyl^eayne, Hannis, 4: 1461; Peter Waddelayn ehk Wadelen, voorimees, nimetatakse 1410 (TLA, A. a. 4 a, lhk. 10-b) ja umbes a. 1430 (B. a. 6). Vadjalane = Watländer, Wote.
- Veddeperre (?), Mattis, 8 a.: 1484; tundmata kohanimi.
- Wellepersse (Vellypersse, Wellepirse), Jacob, 5 a. 6 a. 7: 1465—79; väle ehk väli = behend, perse = Arsch.
- Weper, Mathias, 5 a: 1465; kohanimi?
- Willem, 7: 1479.
- Willik, 8: 1482; eesnimi = Willem.
- Wynt, Hans, 5: 1465; = tuul.

P. Johansen.

Andmeid põgenemise kohta Eestist Rootsi.

Igaüks, kes Saaremaal, eriti aga Sõrves, Ansekülas ja Jamajas korjab rahva suusõnalist ajaloolist traditsiooni, leiab peagi, et õieti rikkaliku ainestiku selles moodustavad lood põgenemistest Ojamaale ja Rootsi mandrile päris- ja teoorjuse, üle paari aastakümne kestva sõjaväeteenistuse j. m. eest. Säärased põgenemised, mis eriti iseloomulikud mõnele Saaremaa läänepoolsele osale, näivad toimunud olevat pikemate aegade kestusel. Sellepärast on ka õigustatud ajalouuriija erakordne huvi säärase Saaremaa ajaloolise mineviku omapärase nähtuse jälgimisel.

Saarlasele tähendas põgenemine Ojamaale või Rootsi vabanemist raskest päris- ja teoorjusest ning pikast, kurnavast väeteenistusest. Ei olnud aga kerge kodumaa pinnalt salaja lahkuda: reis paadis üle mere oli isegi soodsal aasta-ajal hädaohtudega seotud ja samuti ei töötanud kuigi palju head elu võõra rahva seas, kelle keelt ega kombeid ei tuntud, rääkimata juba neist psühholoogilisest raskusist, mille põhjustas armsaks saanud koduküla, omaste ja sugurahva jäädav mahajätmine. Hoolimata kõigist tõkestusist kujunesid siiski ajapikku siin-seal võõrsil mingisugused teineteisest kaugel asuvad tillukesed Eesti asundused, mis nüüd vist küll kõik jäädavalt kadunud. Enne kui jälgida sõrulaste põgenemist Rootsi Sõrvest kogutud suusõnaliste andmete põhjal, esitan paralleelina sellele materjalile mõningad ajaloolisest kirjandusest hantitud andmed, eriti need, mis valgustavad põgenemise suuni ja olusid uues kohas asuma jäämisel. Suusõnalise traditsiooni teatele annavad need andmed paljugi lisa.

Jakob Blees jutustab omas populaarses ja ülevaatlikus Eesti rootslaste ajaloos¹⁾, et rannarootslased põgenenud Rootsi idapoolsetesse maakondadesse kestva (kuni 25 a.) sõjateenistuse eest. Kui selle riikliku kohustuse suhtes oli mõnevõrra parem väikeste saarte Rootsi soost elanikkude seisukord — nad ostsid end väeteenistusest vabaks või teenisid, nagu Osmussaarel, merel kroonulootsidena — siis pidid mandri, Vormsi ja Hiiu saare rootslased marssima Sise-Venemaale, kus nad paigutati teenima venelaste või teiste rahvaste hulka, kelle keelest nad vähematki aru ei saanud. Tee sellest vabanemiseks oli XIX sajandi esimesel ja osalt teisel poolel põgenemine Rootsi. Nii sattus üsna palju Vormsi rootslasi vanale kodumaale tagasi. Autor annab sellase põgenemise kohta huvitava ja elava kujutuse: „Ilusal suveõhtul kui rahvas külas puhkama läinud, kogusid 5—6 noortmeest

1) Jakob Blees, Estlandssvenskarnas historia, Stockholm, 1924, lhk. 35—36.

kokkuräägitud paigale, läksid randa, võtsid väljavaadatud kaluripaadid ja sõudsid üle mere Rootsi. Julgustükk ei õnnestunud igakord; suur osa neist üleminejatest jäi igaveseks mere põhja, kuid paljud jõudsid peale raskeid vintsutusi päralt, leides kaastunnet ja arusaamist rannaelanikkude juures Roslagenis ja Iöunapool skäärides. Neis paigus elavad veel paljudes kohtades teisel pool Läänemerd asuvate rootslaste sugulased“. Edasi jätkab Blees: „Kuid ülesõidu plaan pidi enne ärasõitu saladusse jääma. Juhtus ka nii, et poeg kohtas ema küla tänaval, kui ta õhtu tulekul ära läks, kuid ta ei võinud teda mitte jumalaga jätta. Nad nägid teine teist viimast korda, nad aimasid seda“.

Niisugusena kujutab Blees põgenemist ranna-rootslaste külades, kuid nii võis see umbes toimuda Eesti küladeski. Ka paljud Saaremaa, eriti selle läänepoolse ranna läheduses asuvad eestlased tarvitasid masendavaist eluraskusist pääsemiseks sama abinõu — põgenemist Rootsi, mis näib toimunud olevat pikema aja kestusel, nii et see mõnes Saaremaa osas, näit. Sõrves, sai nagu traditsiooniks. Selle tõttu ei paistnud reis kaluripaadis üle tujuka mere sugugi nii väga hädasohtlik olevat. Pealegi oli saarlane merega lapsest saadik niivõrra harjunud, et ta harilikkude kalastamisreiside kõrval ei kartnud väikestes paatides ette võtta kaugeid reise Meemelisse kontrabandiiviina hankimise otstarbel.

Huvitav on ka ära märkida saarlaste põgemiste suunad. Enne kui sellele traditsioonist vastust otsida, katsun neid suuni teiste allikate järgi ära tähendada. Luuletaja K. E. Sõõt kirjutas juba 1906. a. „Postimehes“ nr. 197 väikese palakese pealkirjaga: „Ojamaa Eesti asundus“, milles ta kelleltki O. Kunstmannilt saadud teadete põhjal jutustab, et Ojamaal olevat 30—40 aasta eest olnud Eesti asundus. Laevamehed, kes käinud Kuresaare ja Wisby linna vahet, toonud neist eestlastest sageli teateid. Nagu arvata, olevat need saarlased olnud, kes sinna eriti soldati hirmu eest põgenenud. Suuremalt osalt asuvat seal eestlased ranna ääres ja toitvat end kalapüügist. Viimasel ajal olevat nad arvult juba kahanenud ja ümber rahvustunud. Ka olnud redusviibijail Ojamaa maa-kohtade, linnade ja külade tarvis oma kindlad nimetusedki.

Sõoti teateid täiendab oma kirjutisega kuukirjas „Eesti Kirjandus“ Eesti Rahva Muuseumi direktor dr. J. Manninen¹⁾. Autor on tarvitanud Upsala ülikooli raamatukogus leiduvat P. A. S ä v e käsikirja milles kirjeldatakse Ojamaa olusid möödunud sajandi esimesil aastakümneil. S ä v e järgi on ojamaalased eestlasi nimetanud nimega

1) Eestlastest Ojamaal uuemal ajal „Eesti Kirjandus“, 1926., lhk. 206—208.

„aistar“. Kitsamas mõttes olevat selle nime all mõistetud saaremaalasigi. Oma paatidega olevat saarlased kõige pealt „Eesti tuule“ (aista vädur) Lammassaarele (Fårö saar Ojamaa põhjapoolse neeme all) purjetanud. 20. juunil 1817. a. olevat 53 saare-, liivi- ja kura-maalast vandunud truudust Rootsi riigile. Nii olevat see mitmelgi aastal sündinud. Põgenetud raske ja valju kohtlemise eest, mis päris-orjadele osaks saanud, otsitud mere tagant rohkem vabadust ning elamisvõimalusi. Edasi mainib autor veel 8 saaremaalase põgenemist. Need olnud mees ühes naise ja kolme lapsega ning kolm noortmeest. Neile Säve käsikirjast saadud teateile on dr. Manninen veel kirjateel lisa hankinud parimalt Ojamaa tundjalt, kodu-uurijalt M. Klintberg'ilt (Wisbys). Klintbergi järgi on saarlased Ojamaad palju külastanud aastail 1850—70. „Nad tulid lahtistes paatides või neil oli paadi pühas lihtne kastar, kuhu võis sisse ronida ja kus sööki valmistati. Lahtistes paatides pandi söögi tegemiseks põhjale raudplaat või paas, mille peale tuli tehti“.

Klintberg olevat oma noorpõlves sageli saaremaalaste paate näinud, igalühel neist harilikult nelja mehe suurune meeskond peal. Nad olevat olnud rõivastatud kodukoetud vatmaniga, vöö ümber kere. Nende sõitude eesmärgiks olevat olnud vahetada rukkid kiviluiskude ja soola vastu. Nad toonud ka vahetamiseks kaasa sukki ja kindaid. Saarlased käinud tol ajal ka teistes Ojamaa sadamates ja mõned olevat sinna elamagi jäänud.

Jamaja kirikuõpetaja Ferdinand Masing kirjutab Krimmi sõja ajal a. 1855 (vt. M(artin) K(örber), Oesel einst und jetzt, 2. Bd., Arensburg, 1899, lhk. 179), et rannatalupojad — loomulikult siis ka sõrulased — ei kartvat minna õnnereisidele, minevat ettevaatuse pärast neile reisidele vanades saabastes jne. 500-ja protsendilised kasud, mis saadavat kaupade vahetamisel 4—5-päevase reisi eest ja mis järjelikult talu võib korruga jõukaks teha, olevat liigagi meelitavad. Randlased saavat ühe viljakülimitu eest kolm külimitu soola, kuid müüvat ise soola külimitu ühe viljakülimitu vastu. Rauda ostvat nad võõrsilt 1½ kop. nael ja müüvat kodus 6—7 kop. nael.

Major v. Wangersheimi teatel a. 1849 (ibid., lhk. 83) saavat Saaremaa rannatalupojad selle õieti uskumatu asjaga hakkama, et nad väga sageli sõitvat lahtistes paatides üle Läänemere Rootsi-, Preisi- ja Soomemaale ainult soolaga salakaubitsemise pärast. Mõnikord olevat küll ka teisi kaupu kaasa toodud, Wangersheim ise olevat kogu aasta tarvituse soola, tee, kohvi ja sigarite suhtes odavamalt saanud, kui südametunnistus lubab.

Koht, kust saarlased pastor Masingi teatel soola ja rauda toonud, näib küll peamiselt Ojamaa olnud olevat, sest Preisis ja Soomes oleks küll vaevalt suudetud 4—5 päeva jooksul ära käia. Nende teadetega on täiesti kooskõlas Klintbergi teate sellest, et saarlased olevat XIX sajandi 50—70: dail aastail Ojamaal käinud vilja soola vastu vahetamas.

Nagu kõigist neist loendatud teateist näha on Eesti ja Ojamaa vahel XIX sajandil tookordsete olukordade kohta võrdlemisi vilgas kaubanduslik läbikäimine olnud ja eriti palju põgenetud Ojamaale päris- ja teoorjuse ning pikaajalise sõjaväeteenistuse eest. Kahjuks käivad need andmed ainult XIX sajandi, eriti küll XIX sajandi keskkoha kohta. Kõhlemata pidi aga see läbikäimine ja põgenemine ulatuma ka varemisse aegadesse: oli ju eriti XVIII sajandil rahva majanduslik ja sotsiaalne seisukord õieti raske ja selle tõttu põgenemiseks küllalt põhjust. Eelmainitud andmeist märkame ka, et Ojamaal käijad ja Ojamaale põgenejad nähtavasti on olnud peamiselt saarlased, kuna, kui uskuda Bleesi teateid, ranna- ja saarte-rootslased peaaesjalikult on põgenenud Rootsi ida maakondadesse. Muidugi nõuab lõplik seisukohavõtt üksikasjalisemat ja hoolikamat avarama materjali hulga läbitöötamist. Nii palju kui olen Saaremaal ajaloolise traditsiooni kogujatelt andmeid saanud, on eriti palju teateid Saare lääne osadest Ojamaale põgenemise kohta.

Huvitav oleks jälgida ka Eestist Rootsimaale põgenemist, kuid ei ole mulle eestlaste kohta otsekohe sääraseid kirjalikke andmeid kui rannarootslaste kohta senni veel silma puutunud; küll aga on juttu olnud eestlaste oletatavaist vanemaist asundusist Rootsis, mis nähtavasti küll võisid tekkida juba orduajal, peaaesjalikult pärisorjuse eest põgenemise teel. Rootsi uurija dr. Hjalmar Lindroth on huvi tunnud „Est“ nimeliste kohtade vastu Rootsis ja viimaks otsusele jõudnud, et need nimed eeldavad eestlaste asumist Rootsis, vanemal ajajärgul, nii umbes meie ordu ajal. 1916. a. ilmus tema sulest sellekohane kirjutis Rootsi ajakirjas „Ymer“ nr. 3, pealkirja all „Estnisk bosättning i Sverige under äldre tider“ (Eesti asustus Rootsis vanemal ajal) ¹).

Dr. Lindroth on Rootsis Upplandist põhja poolt lõuna poole minnes „Est“ tüve sisaldavaid kohanimesid leidnud. Mõõduandev ja silmapaistev on see asjaolu, et kõik need 12 nime leiduvad Ida-Rootsis; Lääne-Rootsis ja Põhja-Rootsis ei ole uurija sellaseid nimesid mitte

1) Võrdle ka prof. M. J. Eiseni kirjutist Lindrothi artikli puhul „Eesti asundused Rootsimaal vanemal ajal“, ilmunud kuukirjas „Eesti Kirjandus“, 1920, nr. 9—10.

leidnud, vaid kõik need on pärit Upplandist, Södermanlandist ja Ida-Göötamaalt. Jättes kõrvale küsimuse, kas „Est“ nimi igakord seotud eestlaste nimedega, oleks huvitav kindlaks teha nende arvatavate Eesti asunduste tekkimise aeg ja algupära. Võiksime vast pidada tõenäoliseks arvamise, et nende, kui mitte kõigi, siis vist küll suurema osa tekkimise mõjutasid need rasked majanduslikud, sotsiaalsed ja poliitilised olukorrad, mis kujunesid peale meie maa vallutamist sakslaste poolt, ja kihutasid eestlasi kodumaalt lahkuma.

Muidugi on huvitav ka dr. Lindrothi väide, et sõna „Est[er]“ nooremas Muiste-Rootsi ja vanemas Uue-Rootsi keeles orja olevat tähendanud. Selles asjaolus kajastunud dr. Lindrothi arvates nähtus, et sel ajal, kui Rootsis pärisorjus oli ammu kadunud, sakslased eestlasi oma pärisorjadeks tegid. Vabaduse kitsenduse puhul hüüdnud rootslased uhkelt: „Ega me ometi eestlased ei ole!“ Samm sellest edasi ja „est“ sõna uus tähendus (ori, pärisori) ei olnud enam kaugel.

Kas „Est“ nimelised asundused Ida-Rootsis tekkinud ordu ajal Eestist põgenemise läbi või mõnel muul teel või osalt juba enne ordu aega, — igal juhtumisel väärib rõhutamist fakt, et „Est“ -kohanimed Rootsis juba õige varaseil ajal esinenud ja et nad arvatavasti kui mitte kõik, siis vähemalt osaltki seotavad eestlastega. Kahjuks ei ole mulle senni silma paistnud kirjalikke teateid hilisemaist Eesti asundusist Rootsis ja eestlaste põgenemistest Rootsi mandrile, mis pärast varajaseks osutub küsimust ühes või teises mõttes lõplikult lahendada katsuda.

Eelpool mainitud teadete põhjal on mõnevõrra kergem kontrollida rahva traditsiooni Rootsi põgenemise kohta ja saada sellest õigema käsituse. Minul on andmeid Rootsi põgenemise kohta suuremas ulatuses käepärast ainult Sõrvest. Käesoleval korral piirdungi ruumi puudusel nende andmete analüüsimisega, mis saadud traditsiooni kogumisreisilt a. 1923. Sõrve poolsaare moodustavad kaks kihelkonda, Jamaja ja Anseküla, kusjuures ainult Anseküla kihelkonna põhjapoolne osa ulatub Sõrve poolsaare piiridest kaugemale. Poolsaar ise on umbes 40 kilomeetrit pikk. Kohati on ta õige kitsas, kõige kitsam koht on Salme jõe juures, kus ta laius on umbes 2 kilomeetrit, kõige laiem koht on Torgu ja Mäepää külade kohal, kus laius 18 kilomeetrit. Sõrve külad on enamikus rannakülad, nad asuvad kas otsekohe rannas või veidi rannast eemal. Sõrulaste elutegevus on tunduvalt merega seotud. Sõrulane tunneb merd: meri on mõjutanud tema iseloomu, merega seotud on tema jutuline. Juba ammu on meri saarlasi, eriti küll sõrulasi sidunud läänepoolse naabrusega,

Ojamaa ja Rootsiga. See side, ulatudes muistsetesse aegadesse, ei ole muidugi katkenud ka siis, kui maa sakslaste poolt vallutati.

Sellest sidemest läinud sajandil teavad kõneleda kõik vanemad sõrulased. Igas külas leiame vanu inimesi, kes teavad sõrulaste kaubareisidest, eriti käiade ja soola toomisest Rootsist. Rahva mälestus teeb harva vahet Ojamaa ja Rootsi vahel: oluliselt ei saagi ju seda vahet teha, sest ka Ojamaa kuulus nii varemni kui ka selgi ajal Rootsi riiki. Rootsist (Ojamaalt) käiade toomisest teadis rääkida Abroka vallavanema abi Kaarel Pruul, Salme külast pärit olev vana-meis Peeter Lepik ja samast külast pärit olev Tidrek Lõhmus, samasuguseid teateid sain Suurna külast Hindrek Koselt, Lömala külast Liisa Krusel'ilt, Möldri külast Ann Perni'lt, Anseküla köstrilt Ait'ilt ja kõikidest teistest küladest. Ojamaal ja Rootsis on kaubahankimise otstarbel sageli ja palju käidud, nii kaluripaatides kui ka väikestes laevades. Ojamaa rand ja Ida-Rootsigi sadamad on siinseile elanikele hästi tuttavad olnud.

Selle tõttu on loomulik, et sõrulased päris- või teoorjuse raskustest või kestva väeteenistuse eest pääsmist otsides võisid just Ojamaale ja Rootsi suunduda, kus, nagu nad väga hästi teadsid, elu oli hoopis vabam.

Peatugem nüüd traditsioonil, mis jutustab põgenemisest Ojamaale ja Rootsi. Abroka vallavanema abi Kaarel Pruul (59 a. vana) on kuulnud, et 25-aastase väeteenistuse eest Rootsi põgeneti. Möldri külast on tema ema jutustuse järele keegi Peetri nimeline isik Rootsi põgenenud; Ebanso talust olevat keegi Rootsis käiu ostmas käies temaga kokku saanud. Peetril olevat seal naine ja kaks last olnud. Samas külas jutustas 77-aastane Tidrek Lõhmus, et Sõrvest on 25-aastase väeteenistuse eest Rootsi põgenetud. Samad teated sain ka Lömala külast. Täielikumaid ja huvitavamaid teateid Rootsi põgenemisest sain Kaimre külast Marie Kõrmilt (39 a. vana). Viimane teadis rääkida, et Kaimre küla naabrusest, Indu külast olevat korra noorimehi nekrutiteks püüdmas käidud. Püüdmas käinud n. n. vakukubjad, teine läinud teisest uksest sisse. Keegi Laasi nimeline (ristinimi) isik olevat nende käest peitu pääsenud ja öösel peiduurkast välja tulles Rootsi põgenenud ja seal isegi naise võtnud. Jutustaja isa olevat teda seal halli mehena näinud. Igatahes kuulduv see põgenemine ajaliselt XIX sajandi esimesse poole. Ka Tiirimetsast ja Säärest on tema jutustuse järgi noorimehi väeteenistuse hirmul paatidega pagenud. Tema isa jutustuse järgi mõistetud Vintri külast üks mees salakauba pärast trahvi alla ja määratud talle peks kiriku juures sambas. Ka see

mees olevat enne nuhtluse täideviimist ühes naise ja väiksemate lastega paadiga Rootsi põgenenud.

Kõrm teab, et Rootsis käidud 6-mehe paatidega, mis 6-mehe laevaks hüütud. Neile paatidele pandud reisi puhul lauad n. n. varud äärtele peale, et vesi paati ei tungiks. Säärase paadiga käinud ka jutustaja isa Rootsis; neid olevat ka põgenemiseks tarvitatud. Samasuguseid varudega paate tarvitati Meemelist salaja viinavedamisel. Eeva Mihkelsoni (Ide küla, Torgu vald) seletuse järgi käinud Aadu Põder ühes teistega salaja viina Meemelis otsimas, kaasas olnud tal võrgud, et Vene randvahid reisisihist aru ei saaks. Tagasitulekul peidetud viin merde, et selle öösel ära tuua ¹⁾. Randvahid olevat seda tähele pannud ja märganud, kes viina sinna pannud. Viin viidud Kuresaare tolliladusse. Sinna kutsutud ka mehed, öeldud neile, et nad ei olevat võinud nädala päevad — nii kaua kestnud Meemeli reis — kalapüügil olla ja määratud neile trahv. Ka Keskranna külast Pissailo nimeliselt isikult kuulsin, et Meemelis käidi viina toomas umbes 18—20 jala pikkuste paatidega.

Olgu nende Rootsi käikude illustreerimiseks veel järgmine lugu toodud. Indu ja Rahuste mehed ²⁾ on Krimmi sõja ajal Rootsis käinud. Nende tagasitulekul olevat neid näinud üks Sõrve randa blokeeriv Inglise laev. Sõrulased kartnud kinnivõtmist. Vanemad mehed olla põlvili maas Jumalat palunud. Äkki lõõnud ilm uduseks, nad pääsenud peale tuule (kaasas olnud neil väiksed tasku kompassid) ja nii jõudnudki nad ilma inglaste poolt märkamata Sõrve. Iseäranis suurejoonelisena olevat toimunud pagemised Rootsi Riia lahe rannast Kaavi külast. Sellest põgenemisest kõnelesid Mässa külas Linnuse talus 84. a. vanamees Juhan Sepp ja Triin Õunapuu. Kaavi külast olla teoorjuse ajal korraga 18 perest 16 Rootsi põgenenud. Ka Peeter Tark, poodnik Kaimre külas, olevat kuulnud, et enam kui 100 aasta eest pool Mõntu valda (muidugi tuleb siin Kaavi küla mõista) Rootsi pakku läinud. Ühel emal olevat põgenemisel laps kätki jäänud. Mõis kasvatanud lapse üles; teda olevat kutsutud Karja Anneks, sest ta olevat mõisa karjus olnud. Mõntu mõisaomanik (Kaavi kuulub Mõntu mõisa alla) olevat küll katsunud põgenejaid kätte saada, kuid see ei õnnestunud. Triin Õunapuu jutu järgi pagenud Linnuse talust keegi Antsu nimeline kingsepp teoorjuse ajal Kuramaale. Ka

1) M. Körberi järgi (Oesel einst und jetzt, lhk. 84) olla 1863. a. vägijookide peale pandud aktsiis mõjutanud piirituse salajase sisseveo. Körberi teatel oskavat rannatalupojad iga merde peidetud asja kaldal asuvate kõrgemate puude j. m. järgi üles leida.

2) Esimene küla Riia lahe, teine Läänemere rannas.

olevat orjuse eest tema vanaema vend Rootsi karanud, kellele hiljemini ka teine vend järele läinud. Viimane käinud järgmisel suvel ka naisele ja lapsele järel ja viinud ka need Rootsi. Samuti karanud Linnuse talust Rootsi Triinu isa poolvend. Peale selle olevat ta kuulnud, et Rahuste külast keegi Ann Rootsi läinud. Samas külas teadis keegi Villem Õunapuu (78 a.), et Mässa külast keegi Jüri nimeline isik kas mõisaorjuse või soldatihirmu pärast Rootsi siirdunud. Ka tema olevat kuulnud, et Kaavi külast varemajal ajal inimesed suurel hulgal olevat ära põgenenud. Naabri, Mäepää külas jutustas Tidriku talu peremees Juhan Pöder (62 a. vana), et orjuse ja soldati hirmu eest enamasti Rootsi põgenetud Läbaru ja Sääre külast (võrdle neid teateid Anna Kõrmilt, Kaimre külast, saadud andmetega). Tema isa kõnelenud, et Linnuse perest terve perekond Rootsi pagenud, enne mehed, siis ka naised (võrdle Triin Õunapuult Linnuse talust saadud andmetega).

Mõisakülas jutustas 77-aastane rikaste elukogemustega vana-meies Juhan Truu, kes poisikese põlves Riias tööl käinud, siis Venemaal sõjateenistuses ja hiljemini politseiteenistuses jne. olnud, et Laadle külast, kus ka tema isa pärit, kaks meest, Peeter Õunapuu ja Hindrik Ets, väeteenistuse eest räämepüüdmise paatidega Rootsi pakku olevat joosnud. Hindrik olevat linnas juba vastu võetud, kuid siiski veel kargu pääsenud. Rootsis hakanud ta laevameheks, kuid kukkunud mastilt maha, tulnud selle järel koju tagasi, käinud karkudega ja teinud laeva mudeleid. Peeter aga jäänud Rootsi Istegardi (?) ja võtnud seal naise. TÜRJU külast olla tema teadmist mööda sõjaväeteenistuse eest Mart Suurik esmalt Rootsi ja sealt Ameerikasse läinud. Kui ta hiljemini koju tagasi tulnud, olevat teda hakatud taga otsima. Sellepärast siirdunud ta uuesti Ameerikasse, tulnud aga jälle tagasi ja võtnud naise. Pärast käinud ta kolmandat korda Ameerikas, vedanud siis Meemelist kontrabandina viina Sõrve ja võetud lõpuks Säärel randvahtide poolt kinni. Läbaru külas olevat Ann Vipp'i (68 a. vana) kuulmist mööda teoorjuse ajal Lebantse külast Laratse talust kaks meest väikese paadiga Rootsi karanud. Tema olevat kuulnud, et põgenemisi ka varemajal ajal Läbaru külast olevat Rootsi ette võetud. Samas külas rääkis Juhan Vipp (71 a.), et seal elutseva Minna Vipp'i (47 a.) vanaisa kahe või kolme teise mehega Rootsi tahtnud karata, kuid merel mõisniku poolt kätte saadud.

Sääraseid teateid Rootsi põgenemise üle sain ma ka Karuse ja Tammuna küladest. Karusel teadis Jüri Sepp (73 a.), et ka Tiinuse mõisa alla kuuluvast Rahuste külast vanemajal ajal Rootsi olevat pagetud. TÜRJU külast läinud keegi Laas Kõis sõjaväeteenistusest

Rootsi pakku, kuid tulnud hiljemini jälle tagasi. Leen Saar, kes noores eas Kaunispää mõisas teoorjusel käinud, teadis rääkida, et Kaunispäält teoorjuse ajal noored mehed Rootsi põgenenud, kuid ei mäletanud, kas ka sõjaväeteenistuse eest sinna pakku mindud. Lõopõllu külas jutustas 83 a. vanakene, Reet Kivi, et ta noorena orjanud Nigu talust Kaunispää mõisas; tema varases lapsepõlves olevat teoorjuse eest kolm meest Rootsi põgenenud; naised, kes maha jäänud, on saanud mõisas peksta. Nigu talust (Kaunispääl) läinud sulane väeteenistuse eest Rootsi. Merel pääsenud ta suurele laevale ja jõudnud lõpuks Rootsi pärale. Peale selle olevat sealt nurgast (Kuresaarest) juba nekrutiks võetud kolm noortmeest Rootsi põgenenud. Esialgu peitnud nad end Kuresaarest ärapõgenemise järel otsijate eest rukki põllul ära, pärast aga saanud paadiga pagema. Nende nii Kaunispäält kui ka Lõopõllu külast saadud teadete järgi läinud Kaunispäält teoorjuse kui ka väeteenistuse eest üsna palju inimesi Rootsi pakku.

Rahuste külas mäletas vanakene Anna Tiitson (78 a.), kes Rahuste külas sündinud ja Tiinuse mõisas orjanud, et Tiinuse mõisast olevat teoorjuse ajal ette tulnud Rootsi põgenemisi. Nii läinud sealt Puusepa talust sulane Rootsi.

Need Sõrvest, Jamajast ja Anseküla kihelkondadest saadud andmed Rootsi põgenemise üle ei ole teadagi täielikud. Talust tallu ja kõiki vanemaid inimesi läbi käies oleks ma muidugi veel enam konkreetset materjali saanud. Arvan siiski, et juba seegi materjal küllaldane üldise pildi loomiseks Sõrvest XIX sajandil Rootsi põgenemise kohta. Nagu traditsioonist märkame, mindi pakku orjuse ja pikaajalise sõjaväeteenistuse eest. Iseäranis suurejooneline olnud põgenemine Jamaja kihelkonnast Kaavi külast, kust orjuse eest pea-aegu terve küla pakku läinud, palju esinenud sääraseid juhtumisi ka Mässa, Läbaru ja Sääre külas, Kaunispääl ja Rahustel. Põgeneti kaluripaatises, mida merel lainete sissetungimise vastu lisa küljelaudadega n. n. varudega kaitsti. Mindi kesksuvel kui ilm soodus, kuid mindi ka hädaohtlikumail aastaajul, iseäranis siis kui oli tarvis viibimata lahkuda ähvardava pikaajalise väeteenistuse eest. Viimastel juhtumistel põgenesid mõnikord mitu meest korraga. Kui naine või perekond juhtus maha jääma, siis käidi mõnikord, kas järgmisel suvel või hiljemini, neile järgi. Küsitav on muidugi kas põgenejad just igakord lõppsihile jõudsid; vististi leidsid nii mõnedki kargajad Läänemere lainetes külma haua, kuid enamik põgenejatest näib siiski õnnelikult pärale jõudnud olevat. Paljude sihilejõudmise kohta on säilinud otsekohesed teated, teistega on sõrvelased oma kaubareisidel võõrsil kokku puutunud või jälle on nad hiljemini salaja naistel-lastel järel käinud.

Huvitav oleks muidugi selgeks teha, kas sõrulased Ojamaale või päris Rootsimaale pagesid. Kõnelejad seda otsekohe ei tea või ei oska öelda. Nad teavad harilikult ainult seda, et Rootsi pakku mindi; ainult mõni isik mainib põgenemispaigana Ojamaad või mõnda teist kohta. Uurijat ei aita siin täpsemgi järelepärimine, sest kergesti annab jutustaja pärijale järele: kui küsid, kas põgeneti Ojamaale, siis saadki sageli jaatava vastuse. Et sõrulased peamiselt küll Ojamaale pidid põgenema, selle asjaolu tõenduseks võivad ehk olla nende kaubareisid Rootsi, mil nad, nagu mainitud, iseäranis käiu olevat ostnud. Kuid käiad on nähtavasti peajasjalikult küll Visby ja vast veel mõne teise Ojamaa sadama kaup olnud. Nii võib eeldada et Ojamaa sõrulastele iseäranis tuttav oli ja selle tõttu küll kõige hõlpsamaks osutus sinna pakku minna. Ka tuleb silmas pidada seda asjaolu, et paadiga põgenemisel hoopis kättesaadavamas kaugusel oli Ojamaa kui Rootsi idarand. Järjelikult võis Säve ja Klintbergi poolt mainitud Ojamaad kauplemisel külastajate ja sinna pakku läinud saarlaste hulgas olla ka palju sõrulasi. See on muidugi oletus, mille kinnitamiseks läheks vaja täpsemaid ja rikkalikumaid andmeid.

H. Sepp.

Uus teos Tallinna dominikaanlaste kloostri kohta.

Ernst Kühnert, *Das Dominikanerkloster zu Reval* (Beiträge zur Kunde Estlands, XII, 1—3), Reval, 1926.

Selle raamatu peame mitmes suhtes tunnustama õieti väljapaistvaks ja väärtuslikuks teoseks. Kõige pealt juba selle tõttu, et juurdelisatud pildimaterjalid leiduvad ka nende ehitisosade kujutised, mis praegu enam ei eksisteeri. Viimaseil aastail Tallinna dominikaanlaste kloostri territooriumil ettevõetud ümberehituste ja taasehituste juures pidid mõned vana kloostri vähesed, senni veel säilinud müürijäänused ohvriks langema uuemaile muutusile. Nii sündis näit. hästi alalhoidunud ja ilusasti nähtaval olnud võlvijäänustega kloostri dormitooriumi seinal, mida kasutati katoliku Peeter-Pauli kiriku välismüüriks: need jäänused tulid kõrvaldada selleks, et võimalik oleks kiriku sissekäiku paremini kujundada ja esiküljel vastavad muutused ette võtta. Kahtlemata on kiriku hoone selle läbi võitnud, kuid ajaloolasele on see siiski kahetsemisväärne. Võib ainult rõõmu tunda selle üle, et need jäänused vähemalt päevapildistatuna jäädvustatud. Kui 1890. a. Tartus lammutati vana proviandimagasin, mis alguses Püha Vaimu kirik oli olnud, et ruumi võita praegusele turnisaaliile, siis ei tehtud kahjuks mingisuguseid fotograafilisi ülesvõtteid, ja dr. Otto võis toimetada ainult kõige hädatarvilikumad mõõtmised; nii võime me ainult õieti kaudsel teel endile luua teatava ebamäärase kujutelma kiriku kunagi olnud kuju kohta. Käesoleval juhul on aga — seda peab rõhutama

eriti rõõmustava asjaoluna — kõik teaduslikult läbi töötatud ja tulevaille põlvedele säilitatud.

Dominikaanlaste kloostri vana müüristiku uurimine on seetõttu ühendatud erakordsete raskustega, et seda uuemal ajal kasutati kirikuna, elukorteritena, tallidena, aidana ja teisteks ehitisteks, mis selle külge või sisse ehitati. Kõne all oleva töö autor on endale seadnud vaearikka ülesande, jälgida võimalikult hoolsasti vanade ehitiste jäänusi uutes hoonetes. Ta on kõik mõõtmised suure täpsusega toimetanud ja terve materjali kogunud täieliseks ehituse-kirjelduseks; ta on esilekerkinud küsimustele otsustavalt lähenenud, kasutades nende lahendamisel nii arhiivimaterjali kui ka vanemaid jooniseid, ja on oma uurimiste tulemusena saavutanud laiaulatusliku ja üksikasjalise rekonstruktsiooni. Milline suur töö on sellega tehtud, seda võib näha, võrreldes seda senni mõõduandvaks olnud Neumanni artikliga kõne all oleva kloostri kohta Nottbeck ja Neumanni töös „Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval“.

Kühnerti raamat pakub ühest küljest teretulnud pildi suure, vist küll kõige suurema Eestimaa linnakloostri kavatise kohta ja on selles suhtes ka puhaskultuurilooliselt tähtis, sisaldab aga teisest küljest väga väärtuslikku lisamaterjali meie kodumaa kirikliku arhitektuuri ajaloole. Kloostri ehitiste (kitsamas mõttes) rekonstruktsioonidele võib üldiselt täies ulatuses tunnustavalt suhtuda. Kõik see on soliidset põhjendatud ja avaldab muljet; vast ainult praegu ligipääsmatute vanade müüriosade vabakstege mine võimalikkude edaspidiste ümberehituste korral võiks nende hoonete suhtes, mis nüüd kloostri ringkonnas asuvad, võimaldada mõningaid korrekture üksikasjus. Asja praeguse seisukorra juures võib küll igatahes mõõnda, et olulistest küsimustest üldiselt on õieti tabatud kloostri endist tõelist seisukorda.

Seesama maksab ka kiriku lõpliku kaju rekonstruktsiooni kohta, nii nagu see autoril esineb, kuigi siin ei saa nii kergesti keelduda mõne küsimuse esitamisest. See kirik kuulub, õigemini kuulus, meie maa suurimate ja väljapaistvamate sakraalsete ehitiste hulka ja tõmbab endale meie tähelepanu nii dominikaanlaste ordu-arhitektuuri mälestusmärgina kui ka kodakirikuna. Viimasena just eriti, sest kodakiriku probleem on ju muutumata ikka enam päevaküsimuseks ja võib küll veel nii mõningaidki diskussioone välja kutsuda. Et see kirik tõeliselt oma lõplikus kujus kolmelööviline kodakirik olnud, seda püüab autor tõestada mitmete raskekaaluliste argumentidega.

Ühe neist argumentidest peame meie siiski piisavalt põhjusil kõrvale heitma. Nimelt kirjutab autor (lhk. 31), et puust lagi või isegi lahtine katusekandmik, nii nagu see esines XIII sajandil ehitatud kerjusmunkade kirikute juures Umbrias ja Toskaanas, ei saavat ühelgi juhul kõne alla tulla, sest see ei olevat neil ajal Põhja-Germaani kultuurialadel tarvitusel olnud. See väide ei pea siiski täies ulatuses paika. Nimetagem siinkohal ainult ühe neist arvurikkaist näiteist, mis selle kohta võib esitada, nimelt Danzigi dominikaanlaste kirikut. See kirik oli oma esialgses kujus ainult õigenurkne puulaega kaetud jutlustamissaal õige väikeste mõõtudega; alles hiljemini võeti selle kallal mitme ümberehituse teel laiendamine ette. Peale selle omame Eestis vähemalt üht kindlasti tõekstehtud näidet selle ehitisteliigi kohta: Kaarma kiriku. Selles on võlvide kohal triumfkaare

müüri säilinud esialgsete maalide veel täiesti kõlbulikud jäänused ajast, mil kirik veel võlve ei omanud. Need maalid ja samuti triumfkaaresse sisseehitatud täidendmüür, mis osutus tarviliseks võlvile, ei jäta kiriku ehitusajaloo kohta suurtes joontes üldse mingisugust kahtlust üle. Esialgse kaju suhtes võib küsimuse alla tulla ainult ühetasane puulagi, resp. lahtine katusekandmik. Et juuresasuvad müürijäänused samuti kui teised juurdeehitised selgesti osutavad, et see kirik on mingi varema suurema ehitiste-kompleksi (võib olla kloostri?) osa, seda küsimust ei tarvitse siinkohal enam pikemalt puudutada. Tuleb ainult soovida, et prof. Kjellini poolt juba ammugi lubatud monograafia Saaremaa kirikute kohta pika peale ilmuks, mis üldiselt kättesaadavaks teeks eriti ka Kaarma kiriku ehitusloo. Samuti kui Keila kirik on Kaarma kirik praegu kahelööviline ehitiskeskteljel asuva koorinišiga ja peaportaaliga, kuid see ümberehitis põlvneb hilisemast keskajast.

Samasugused näivad lood ka Keila kiriku suhtes olnud olevat. Siin ei esine küll võlvi kohal maalijäänusi, mis võiksid pakkuda kindlat tõendust selle kohta, et kirik alguses ilma võlvideta olnud. Kuid ka siin, samuti kui Kaarmas, dateeruvad võlvid oma tehnikalt hilisemast ajast ja on igal juhul nooremad kui ülejäänud kirikuehitised, rääkimata juba veel hiljemini ehitatud tornist. Kindlasti võib võrdlev võlvide uurimine siin pakkuda veel täpsamaid dateerimisvõimalusi. Milline kaju on kirikul olnud enne tema ümberehitust kahelööviliseks, seda on loomulikult raske otsustada; kuid ometi võib siin ainult puulagi või lahtine katusekandmik küsimuse alla tulla. Igatahes ei tohi me vist küll Keila kirikut kujutella ainsaks kahelööviliseks kesktelgse kooriga ja peaportaaliga kirikuks Eestis nagu seda teeb autor (lhk. 30). Olgu sellega lugu kuidas tahes, kuid esitatud näited teevad ka Tallinna dominikaanlaste kiriku suhtes võimaluse vastuvõetavaks, et see kirik võis omada ühetasast puulage resp. lahtist kandmikki.

Igal juhul ei käi need kaalutlused milgi tingimisel kiriku lõpliku kaju rekonstruktsiooni kohta, nii nagu autor selle esitab. Asi näib ka ilma äsja kõrvaleheidetud argumenditagi selge olevat. Küll aga võivad need omada tähtsust kiriku ehitamisajaloo kohta, ilma milleta me väevalt suudaksime lahendada selle nii öelda geneaoloogia, selle arhitektuurajaloolise liigenduse probleemi. Ja siin peab kahjuks ütleva, et see meile praegu pole võimalik rahuldaval kombel ja et see väevalt kunagi võib täielikult õnnestuda. Selleks on ilmselt vähe materjali järele jäänud. Kuid seda küsimust hoopis kõrvale jätta ei tohi me milgi tingimisel, kui raske ja piiritu see ka ei võiks näida, sest juba kõige väiksemadki pidepunktid võivad üldpilti tunduvalt muuta.

Autor oletab ainult üht hilisemat kooriniši juurdeehitust XV sajandil (lhk. 33), peab aga muidu terve pikihoone ühtlaseks kavatiseks, mille tõenduseks ta esitab mitmed mitte just lähedal seisvad analoogiad (lhk. 31). Ehitamisaja suhtes oletab autor (lhk. 11), et suure kloostrikiriku ehitamisega algust tehti varsti kloostri teistkordse asutamise (a. 1246) järel, kusjuures (lhk. 13) võimalikuna oletatakse ehituse kestumist pikema aja, võib olla mõne aastakümne jooksul. Juhtides tähelepanu 70-daile ja 80-daile aastaile langevale prior Mauritiuse tegevusele, kelles ta näeb üht Tallinna ehituskunsti väljapaistvat edendajat, oletab autor (lhk. 13), et

kloostri üldkavatise plaanid valmistati juba XIII sajandil. Edasi märgitakse (lhk. 33) kooriniši hilisemast ajast põlvneva telliskivivõlvi käsitlemisel seda asjaolu, et vanemal ajal võlvideks ikka tarvitati homogeenset materjali ja nimelt XIV sajandi alguse ehituste juures ikka lubjakivi. Selle põhjal võiks küll arvata, et autor asetab ehitise valmisaamise, vähemalt selle kõige olulisemais osis (võlvide ehitamise juurde asutakse tavaliselt ikka kõige hiljemini) XIV sajandi algusse. 1397. aastasse kuuluvas ürikus teatatakse, et viil ja torn tulevad valmis ehitada, millest autor järeldab, et kiriku välise külje kallal töötati XIV sajandi lõpuni. XV sajandil olevat siis tõenäoliselt kooriniš juurde ehitatud.

Säärase dateerimise juures tekitab aga möödapääsematud raskused. Kõige pealt teatab autor ehitise kirjelduses (lhk. 21—22), et ristseinas, mis nüüd aita piirab, olevat sisse müüritud mõned võlviroiete säilinud murdosad, mis osutavat pearoidest kõrvalehargnevaid kõrvalroideid; selle põhjal olevat võimalik järeldada, et ehitises peavad olema olemas Vana-Tallinna ehituskunstis tarvitataivate lihtsate ristvõlvide kõrval ka ohtralt tähtvõlve, umbes Püha Olause gildisaali võlvide taoliselt. Meie ei või aga oletada, et säärased komplitseeritud ja arenenud võlvikavatised (pealegi ei ole nad põhijoonises ära märgitud!) oleksid võinud tekkida XIV sajandi alul, rääkimata juba varasemaist ajast. Juba selle põhjal peame me järjekult oletama hilisemat ehituslikku muutust, olgu laiaulatusliku olgu väheolulise iseloomuga. Edasi ei või kiriku lõunapoolse müüri idapoolne ots oma järjekindlalt läbiviidud ümmarkaarega alumistes akendes ja nišides kuidagi ühel ajal ehitatud olla kiriku läänepoolse müüri ja selle teravate, elegandilt profileeritud portaalidega. Need on seevõrra heterogeensed elemendid, et milgi juhul ei või oletada nende samaaegset tekkimist. Pealegi lasevad end portaalid vaevalt ühendada autori poolt oletatava ehitamisajaga; oma tervelt puhasgootiliselt kontseptsioonilt ja plastilistelt ilustustelt dateeruvad nad kindlasti palju hilisemast ajast: meie võime julgesti nende tekkimise sada aastat ülespoole nihutada. Peaportaal seisab lähedal Pirita kloostri omale.

Sellele tuleb veel üks asjaolu lisaks. Nimelt oletab autor (lkk. 35) suurte peakende all asuva nelja kaarakna kohta lõunapoolses seinas, et need olevat annud sellele kiriku osale, s. t. koorile, erilisel head valgustust. Kuid meil ei ole kõige pealt ühtki viibet selle kohta, et ainult need neli akent kooris asusid ja et aknad ei oleks ulatunud ka kaugeemale lääne poole. Sest müüri muud osad on selles kõrguses hävinenud; kui otsustada nende all asuvate nišide järgi, millistele nad nähtavasti ometi vastasid, siis peame vähemalt viie akna olemasolu oletama. Siis tundub aga säärane ümmarkaareline aknastus, mis teravas vastolus asub otsekohe nende kohal seisvate teravkaareliste peakendega, niivõrra ootamatuna ja, kui oletada ühtlast ehitamisplaani, otse absurdseks, et oletus, nagu oleks üks ehitusmeister selle seina kava teinud, näib olevat lihtsalt võimatu. Peale selle tuleb arvesse võtta, et Ojamaal, kus küll teravkaar juba varemini mõnikord esile kerkis, ümmarkaar portaalide ja akende juures oli ainsana tarvitusel kunni XIII sajandi teise pooleni. Umbes XIII sajandi 80-dais aastais jõudis teravkaar ka portaalide ja akende suhtes ainuvalitsevale kohale. Kui me järjekult ühes autoriga tahame kodakirikute päritolu Ojamaalt tuletada, ei või me siiski ka teiste ehitamis-

viiside mõju ometi täieliselt ignoreerida. Nii võiksime me väga kenasti ümmarkaarelised aknad kooskõlla viia autori poolt (lhk. 11) oletatava ehitamise algusega (varsti peale kloostri teistkordset asutamist). Sel juhul ei oleks peaaknad igatahes mõeldavad ja peale selle peaksime me küll suure, kuid täiesti lihtsa mittekomplitseeritud kiriku ehitamise kestvust oletama umbes 50—60 aasta pikkuseks (põlvnevad ju võlvid, nagu autor väidab, XIV sajandi algusest), mis jällegi tunduks olevat õieti muinasjutuline. Kui me aga vähegi tõenäolise ehitamisaaja saamiseks ehitamise alguse paigutaksime XIII sajandi lõppu, siis ei ole jälle akende ja nišide ümmarkaar mõeldav. Ei saa oletada mõlema stiili-elementi üheaegset tarvitamist; kuid sama vähe on mõeldav niivõrra pikk ehitamisaeg, et oleks alatud ümmarkaartega ja lõpetatud teravkaartega, sest koor kui kõige tähtsam ja olulisem osa pidi igal juhul kõige kiiremini valmis ehitatama ja seepärast tohiks küll igatahes siin kõige ennemini oodata täielist ühtlust.

Nii jääb ainult üle oletada, et meil siin tegemist kahe, ajaliselt teineteisest eraldatud ehitamiskihiga, et siin mingi vanema kiriku jäänused on säilinud, milles veel kasutati Romaani stiili elemente. See oletus laseks end väga hästi ühendada kõige varasema dateerimisega. See esimene kirik aga pidi paratamatult kohandatama hilisemale ümberehitusele, kusjuures ümmarkaarelised aknad ilmselt ühtlasi kinni müüriti. Selle esimese kiriku suuruse ja kaju kohta ei või me praegu midagi täpsamat öelda: selleks on veel liiga vähe pidepunkte olemas. Me võime ainult oletada, et see kirik vähem oli praegu meie ees varemeis seisvast. On ju läänefront kindlasti hilisemast ajast pärit kui lõunapoolse müüri idapoolne jäänus, kuna jälle võimalus, nagu oleks kirik hiljemini ainult endisesse läänepoolsesse müüri uued portaalid saanud, juba sel põhjusel mõeldav pole, et müüril ei leidu mingisuguseid jälgi portaalide hilisema sisseehituse kohta, vaid et müür esineb ühtlaselt ja ühemõõduliselt kihitatuna. Järjekult peab terve läänepoolne osa juurde ehitatud olema ja küsimus seisab ainult selles, kui kauges ulatuses. Põhjapoolsest kirikumüürist on säilinud läänepoolse osa $3\frac{1}{2}$ võlvikut. Siin võiksid leiduda selle laiendamise võimalikud jäljed: kuid päris kindel ei tarvitse see olla, sest esimesel kirikul võis ka ainult neli võlvikut olla. Kahjuks ei räägi autor üldse õmblustest põhjapoolses seinas, ja ligipandud pildid (33 ja 34) on niivõrra selgusetud, et nende põhjal ei saa järeldusi teha.

Asjaolu, et kirikut ajajooksul laiendati, ei olegi iseenesest nii väga üllatav, sest säärase nähtuse kohta võib ka meie maalt ohtrasti näiteid tuua. Just vastupidi: oleks õieti ebatõenäoline, et siin juba XIII sajandil otsekohe püstitati niivõrra võimas monumentaalehtis. See laiendamine omandab aga siin niivõrra huvi, kuivõrra ta võiks tähendada, et dominikaanlaste kloostri ideaal, kombineeritud vilak jutlustamis- või kloostrikirik, siin mitte algusest peale kavatsusel polnud, vaid alles aja jooksul laiendavate juurdeehituste teel saavutati; järjekult ei etenda siin Lõuna-Euroopa mõjud, milliste kohta autor terve rea näiteid esitab, mingisugust osa.

Selle kohta on võimalik esitada tähelepanuväärse analoogia, nimelt Püha Nikolause dominikaanlaste kiriku Wisbys. Siin püüti samuti alles laiendamise kaudu saavutada ideaalse dominikaanikiriku: väikesele neljavoilvikusele kolmelõovilisele kodakirikule (pseudobasilika) sirgjoonelise koorilõpmikuga, nii nagu see ka Tallinnas esines, ehitati juurde kaks järgnevat

võlvikut juurdelisatud, kaheksanurga viie küljega liituv kooriapsisega ja saavutati sellega laienemine ida suunas. Niiviisi kujunenud põhijoonis osutab oma olulisemais osis, eriti kooris, igatahes väga üllatavat sarnasust Tallinna kirikuga, mis aga kahe võlviku võrra pikem on; nii nälb juba võimalik olevat, et siin mingisuguse rippuvusega tegemist ja et sarnasus pole mitte ainult puhas juhuslikku laadi. Wisby kiriku laiendamist dateeritakse umbes 1400. aastast, Tallinnas saanud viil ja torn 1397. a. valmis. Selle tõttu on täiesti mõeldav, et sel ajal aset leidis ka Tallinna dominikaanlaste kloostri laiendamine ja et see daatum märgitseb ainult teatavat viibet töö viimase staadiumi kohta. Küll oli laiendamine ida sihis, nagu see Wisbys toimus, siin ehitamispindala puuduse tõttu võimatu; seepärast lisati siin ainult koor sellesama puhasgooti skeemi järgi kui Wisbyski juurde ja ehitati muidu lääne suunas edasi, kus veel küllalt oli vaba ruumi. Kõne all oleva viilu juures võib järjekult juttu olla ainult läänefassaadi lõpuleviimisest. Säärane dateerimine arvestaks igal juhul kõige paremini koori ja portaaliga.

Kahjuks pole mulle praegu Wisby Püha Nikolause kiriku täpsad mõõdud kättesaadavad, nii et võimatu võrrelda proportsioone üksikult; need võiksid vist küll õigustada uute analoogia-järelduste tegemist ja tuua mingisugust valgust Püha Katariina ehitamisloo hämarusse. Kui me sellega ka saavutame vastuvõtava daatum põhijoonise lõpliku kujunemise kohta, jääb pikk vaheaeg ometi veel täiesti selgusetuks, eriti kodakiriku küsimuse suhtes. Autor rekonstrueerib kiriku kodakirikuna selle sõna kitsamas mõttes, s. t. kõik kolm löövi kujutatakse ühekõrgustena või pea-aegu ühekõrgustena; sellega ei oma kesklöövi ja kõrvallöövide võlvid ühesugust kurvi ja kaared on erisugused.

Kuid on siiski võimalik ka teistsugune lahendus: nimelt pseudobasilika, kusjuures kesklöövi ja kõrvallöövide võlvid saavutavad ühesuguse kurvi, mille tõttu kesklööv aseneks kõrgemale, nii nagu basilikais lugu, kuid siiski jääb ühise rübikatuse alla. Niisugune kodakiriku vorm domineerib Ojamaal ajajärgul, millesse autor paigutab Tallinna dominikaanlaste kloostri ehitamise; see esineb ka meie kodumaal, niivõrra kui materjali kohta võimalik saada ülevaadet (autori poolt lhk. 31 antud loetus haarab ainult mõned hästi säilinud näited välja); see kodakiriku vorm on kõige sagedam ka Põhja-Saksa telliskivi-ehitiste alal basilikaalse põhijoonisega kirikute juures, millisega meil ka Tallinnas tegemist. See tõttu võiks meie dominikaanikloostri suhtes väga tõenäoliselt oletada pseudobasilika kuju. Kuid igatahes peab siiski mõnna, et me kodumaa kodakirikute kohta käivat materjali veel täiesti ei ole kokku kogunud; on veel vaja üksikasjalisi uurimisi meie kirikute ehituskihtide kohta, enne kui meil nende kohta täieline ülevaade olemas, ja ikkagi võib veel avalikuks tulla ka puhta kodakiriku vorm basilikaalse põhijoonise juures. Edasi on meie kodakirikuid resp. pseudobasilikaid tabanud isesugune saatus, sest sai moodsaks neid ümber ehitada korrapärasteks basilikateks, tunduvad vastolus Põhja-Saksa telliskiviehitusviisiga: seal ehitati pseudobasilikad väga sageli puhasteks kodakirikuteks ümber, kõige sagedamini kõrvallöövide kõrgemaletõstmise kaudu, ja kodakirik oli seal niivõrra reeglik muutunud, et isegi korrapärased basilikad moodustati ümber kodakirikuteks, nagu näit. Püha Maarja kirik Landsbergis Warthe ä. Igatahes

ei suuda me kultuurajaloolisi siduvusi jälgides kindlaks teha, kust basilikate mood meie juurde tuleb. Küll aga võib kindlaks pidada, et komplitseeritud tähtvõlvid ja võrkvõlvid tagasi ulatuvad telliskivigootikasse. Nüüd on aga dominikaanikirikus säilinud komplitseeritumate võlvivormide jäljed ja nimelt on võlvid kooris igatahes telliskivist olnud. Nii jääb üle selgeks teha, kas meil siin mitte tegemist pole telliskivivormide ülekandumisega. Siis oleks mõeldav, et tähtvõlvide sisseehituse juures ka kõrvalseinad kõrgemale tõsteti ja niiviisi basilikaalse põhijoonise juures, nii nagu autor kiriku rekonstrueerib, saavutati puhta kodakiriku vorm. Täpsad uurimised, esijoones kodakiriku küsimuse selgitamine, võivad edaspidi võimaldada mõningaidki kõlbulisi analoogiajärelusi.

Õeldu põhjal peaks piisavalt selge olema, millist huvitavat küsimustekompleksi käsitleb kõne all olev töö ja millist väärtuslikku materjali ta pakub, ja samuti ka see, et Tallinna dominikaanlaste kiriku uurimine on küll E. Kühnerti töö läbi võimsalt edasi viidud, kuid kaugeltki veel mitte lõpule jõudnud.

Raamatu välimus avaldab äärmiselt korralikku ja sümpaatset muljet. Lisas on heal paberil ligi pandud arvurikkad illustratsioonid. Plaanid ja lõiked on laitmatud, ülesvõtted osaliselt õieti väljapaistvad, nagu näit. pilt 9, — väga õrnades toonides tehtud, haruldaselt helevusrikas idaristkäigu kujutus; mõned üksikud jätavad siiski üle soovida, nagu näit. pilt 15, lääneristkäigu kujutus, kus üksikasjad (huvitav võlvitehnika!) veidi kaduma lähevad tugevasti domineeruva varju tõttu. Piltide valik tuleb tunnustada hästi läbimõelduks. Igatahes ei oleks mõnes suhtes nende veidi suurem arv asjale kahju toonud; näit. oleks läänepoolse portaali profileeringu lõiked väga oma kohal olnud. Kuid see kõik ei kaalu oluliselt kuigi palju. Mainigem veel terve kloostrikaväitise pilditaolist rekonstruktsiooni kaanelehel, mis loodetavasti tee leiab meie kooliraamatuisse: ei ole meil ju küllust soliidsel materjali poolest näitliku õpetamise jaoks.

Tuleb tunnustavalt alla kriipsutada, et „Estländische Litterarische Gesellschaft“ ei ole kartnud vaeva ega kulusid selle raamatu avalikkuse ette toimetamisel. Omal alal on see meie juures esik, mis ainult üliväga õhutab soovi edaspidiste sellelaadiliste väljaannete järgi. Meie kodumaa kunstiajaloo alal oleme veel täiesti algstaadiumis, kõige pealt küll ka kirikliku ehituskunsti suhtes. Sellepärast osutub hädatarvilikuks terve kirikute kohta, käiva materjali usaldatavate soliidsel ehitistekirjelduste näol välja anda, et üldse alles tööd võimaldada tulevaile uurijaile. Võib ju Guleke „Alt-Livland“ rahuldada ainult kõige alandlikumaid nõudeid, rääkimata juba selles sisaldavist suurtest tühikutest ja fantastilistest eksimustest. Sellepärast ei ole praegu materjali puudusel veel võimalik ükski kas või pooleldi õnnestunud töö. Käesolevas brošüüris on näidatud tee selle puuduse kõrvaldamiseks. Jääb ainult soovida, et sellele järgneksid edaspidised sellelaadilised teosed.

Sõnastik

(lisaks „Ajaloolises Ajakirjas“ 1926, lhk. 35—36 esitatule)

Aknastus — Fensterfolge	Keskstelg — Mittelachse
Kaaraken — Bogenfenster	Klooripsis — Chorapsis
Katuse-kandmik — Dachstuhl	Koorilõpmik — Chorabschluss

Kurv — Kurve
Kõrvalfoie — Nebenrippe
Neljavõlvikune — vierjoehlig
Peafoie — Hauptrippe
Ristkäik — Kreuzgang
Ristsein — Querwand
Ristvõlv — Kreuzgewölbe
Rübikatus — Satteldach
Tefavkaar — der spitze Bogen
Tähtvõlv — Sterngewölbe

Täidendmüür — Füllmauer
Viil — Giebel
Vilak-kiirik — langgestreckte Kirche
Võlvik — Joch
Võlvikavatis — Gewölbeanlage
Võlviroie — Gewölberippe
Võrkvõlv — Netzgewölbe
Ümmärkaar — der runde Bogen
Ürik — Ürkunde

O. Freymuth.

Varia.

Peate pikemat aega kestnud eeltööd ilmus käesoleva aasta suvel trükist Eesti Biograafilise Leksikoni I vihik (K.-ü. „Loodus“, VIII+144 lk., hind 400 mk.). „Ajaloalise Ajakirja“ (nr. 3, 1924) veergudel on juba juttu olnud selle — Akad. Ajaloo-Seltsi algatatud — suurejoonelisema käsiraamatu saamisloost ja iseloomust. Nii mõnestki puudusest hoolimata pakub kõnesolev I vihik hulga esmakordselt Eesti keeles ilmuvat materjali kodumaa ajaloo alalt ning tohiks seega väärida kõigi ajaloo harrastajate tähelepanu. Vihus leiduvate artiklite koguarv ulatub 329-ni; nende autoreina on tegevad olnud 53 isikut. Pikemaist artikleist võiks mainida: Joh. Aavik (annab ülevaate J. Aaviku algatatud keeleuueenduse olemusest), Ed. Ahrens, piisk. Albert (kirjeldatud eestlaste maa vallutamislugu), keisrid Aleksander I, II ja III (iga artikkel moodustab lühida ülevaate olukorrast Eesti- ja Liivimaa kubermanguis vastava keisri ajal), Jaan Anvelt (enamlike liikumise kirjeldus Eestis), K. Ast, J. Barbarus, Jaan Bergmann, Joh. Blankenfeld (tüki Vana-Liivimaa ajalugu selle huvitavamal ajajärgul; artikkel Riia prof. L. Arbusovilt), Ed. Bornhöhe, G. v. Browne (kirjeldatud eriti 1766. a. maapäeva tegevust ja selle tagajärgi), B. v. Dreileben (käsiteldud eestlaste 1343. a. õnnetu vabadusvõitlus), M. J. Eisen, E. Enno, F. R. Fählmann, H. v. Fölkersahm, V. v. Fürstenberg (orduriigi hukkumislugu), G. v. d. Goltz (kirjeldatud ländesvehri-episood Eesti vabadussõjas), Ado Grenzstefan, Gustav II Adolff (tüki Eesti ajalugu Rootsi perioodil), A. Haava, J. J. Hastfer, Peeter Hellat, Läti Henrik (artikkel Turu ülikooli dots. A. Kõrhoselt), K. A. Hermann j. m. t. Need juhuslikult väljanõpitud nimed ei anna muidugi veel täielikumat ülevaadet leksikoni sisust ja laadist (see on võimalik pigemini siis, kui leksikon terveni ilmunud), kuid teatava kujufelma loovad nad vahest siiski. — Leksikoni II vihu eeltööd on praegu käimas; vihu käsikiril valmib trükiks käesoleva aasta lõpul.

—s.

*

Asja ilmus kirjastus-osaühituse „Looduse“ toimetusel H. Moora teos „Eestlaste kultuur muistsel iseseisvuse-ajal“. See teos sisaldab kokkuvõtliku ülevaate allikate, vanemate ja uuemate uurimuste põhjal meie muistsel iseseisvuse-aja kultuuri üle ja täidab tagajärjerikkamalt seda ülesannet, mis oli meie kultuur-ajalooürija Villem Reimani kirjutisel „Eesti rahva hariduse järg iseseisvuse aja lõpul“ (Eesti Kirjandus 1908/09). Vähepeal, peale Reimani kirjutiste ilmumist on just uute arheoloogiliste, etnograafiliste j. t. uurimuste tõttu selgunud uusi üksikasju ja vaatekohti. Suurel määral on muidugi kaasa aidanud ka see asjaolu, et autor, olles ise arheoloog, palju sügavamalt ja ilmekamalt on suutnud iseloomustada ja hinnata neid Eesti muistsel kultuuri nähtusi, millest meil tõendus arheoloogilistes leidudes. Autorile on muidugi erilisel kasuks olnud endise Tartu ülikooli prof. A. M. Tallgreni väärtuslik uurimus „Zur Archäologie Eestis“, eriti just selle uurimuse teine osa (mõlemad osad ilmunud Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis). Rikkalikku abi on autor saanud veel peale Reimani kirjutise ilmunud U. T. Sirelius e, V. Voionmaa, V. A. Kõrhose, P. Johanseni, K. Krohni, prof.

M. J. Eiseni, E. Laidi jne. uurimustest. Eesti muistse keele iseloomustava ülevaate on käesolevasse teosesse kirjutanud mag. J. Mägiste. Teoses on käsitlemist leidnud naiste rõivastus, ehted ja riistad, meeste rõivastus, ehted ja riistad, ehitised, külad, põlluharimine ja muud elatusviisid, ühiskondlik kord, maa jaotus, sõjaline ja vaimline kultuur, naaberrahvad. Lõppülevaates antakse meie muistse iseseisvuse-aja üldiseloomustus ja „märkmeis“ lisaseletused ja allikad. Raamat on sisuliselt selge ja ulatuv; kahju ainult, et autor ei ole annud teosele pikemat selgitavat, sissejuhatavat kirjeldust, näidates missuguse suunalised allikad meil muistse kultuuri uurimise alal olemas, mis uurimine ühel või teisel alal ära teinud, mille peale võime kindlamaid ja mille peal oletatavaid otsusi teha jne. See kõik oleks aidanud raamatu sisu suuremale publikule sügavamalt mõista; ka õpetamisel oleks sellel oma tagajärg olnud. Raamatu väärtust aitavad tõsta hästi valitud joonised, kus näeme arheoloogilisi leide, muinaslinnade ülevõtteid, põhiplaanid ja lõikeid, kalmeid, kääpaid, hiepuid, ohvripaiku, noorema rauaaja uurimisleidude, Eesti muinaslinnade, Eesti kääbas-kalmude levimise kaarte. Väärtuslikult täiendavad raamatu sisu ka selle lõppu paigutatud Sõmeru küla maade kaart 1687. a., Eesti muistsete maakondade ja Ida-Euroopa kultuuride kaart 1000. a. paigu p. Kr.

Vääratusi leidub raamatus õige vähe, mõned neist esinevad nimetustes. Et autoril ajaloolised allikad ja kirjandus ning praegused etnograafilised olud vähem tuttavad, siis leidub neil aladel mõni võrdlemisi tähtsuseta komistus; näit. arutab autor ekslikult, et karu-äkke pulgad kuni ühe jala pikkused olnud, kuna tõepoolest nad 2 jalani ulatusid, ta mainib pakkudest teid üle soode jne. Karjalas olemas olevat, ei tea aga, et neid leidub ka veel praegu meil, olgugi juba pehtinud kujul. Ka oleks võinud autorile eestlaste ja venelaste piiri äratähendamisel Pihkva suunas senni alles veel mõnekümnelises autori äratrükis ilmunud sellekohane uurimus kasuks olla. — Üldiselt on aga teos väga hea ja sisukas. Nii võib teda soovitada neile, kes soovivad tutvuneda Eesti kultuuriga muistisel iseseisvuse-ajal. Eriti on see raamat õpetajale tingimata tarvilik.

H. S.

*

Läinud aasta 6. detsembril suikus üks tuttavamaid Soome ajaloolasi, Helsingi ülikooli endine professor Magnus Gottfrid Schybergson 74 aasta vanaduses igavesse unne.

Schybergsoni tegevus oli peaaesjalikult sihitud Soome ajaloole. Oma nooruse päevil liikus ta küll ka üldise ajaloo alal, millest tõendavad tema tööd Prantsuse hugenottide ja evangeelse alliansi loomise kohta 1620-dail aastail. Säärasteist töist võiks nimetada kahte, nimelt „Underhandlingar om en evangelisk allians ären 1624 — 1625“ (Läbirääkimised evangeelse alliansi loomise kohta aastail 1624—1625) ja „Le duc de Rohan et la chute du parti protestant en France“ (Hertsog de Rohan ja protestantliku partei langus Prantsusmaal). Peagi läks aga Schybergson üle aladele, millelt ta juba oma väitekirja oli kirjutanud, nimelt oma kodumaa ajaloo uurimisele.

Kõige tuttavam tema töist on vist küll tema „Soome ajalugu“, ilmunud Rootsi keeles esimest korda aastatel 1887—1889, siis Soome keeles, Saksa keeles (lühendatud kujul F. Arnheimi poolt tõlgitud, Heeren-Ukerti tuttavas seerias) ning Vene keeles (Golovinski ja Jadriseffi tõlkes). Töö on tunduvalt laiem kui varemini ilmunud Yrjö Koskise „Suomen kansan historia“, ei suuda siiski viimasega võistelda juhtivate ideede selgusest ja sellelt intuiitiivselt jõult, mis Yrjö Koskise tööle annab selle klassilise väärtuse. Teine suur töö, mille Sch. sai valmis mõni aasta enne oma surma oli „Politische Geschichte Finnlands 1809—1919“; ka see töö on Heeren-Ukerti seerias ilmunud ja juba varemini Rootsi keeles avaldatud. Töö ei ole saanud väga hea kriitika osaliseks (vrld. m. s. A. R. Cederbergi arvustust „Vergangenheit und Gegenwart“ XVI, 1926) eriti selle tõttu, et Soome ajalugu üheksateistkümnendamaal aastasajal pakub õieti palju huvitavaid küsimusi, mida autor mitte sugugi või ainult puudulikult on riivanud. Siiski annab Sch. viimaks nimetatud töö kõige täielikumana ülevaate Soome ajaloo viimase saja aasta jooksul, mis siiamani üheski võõras keeles olemas. Seepärast on seda väga soovitatud nendele, kes pole Soome või Rootsi keelega tuttavad. Veel võiks Sch. töödest nimetada tema laia biograafiad Henrik Gabriel Porthani üle, mis ei kujunenud mitte ainult kuulsa ajaloolase elu kirjeldamiseks, vaid ka üldse selle ajajärgu kujutuseks, mil Porthan elas, s. o. XVIII aastasaja viimase poole.

*

A. R. C.

Dr. N. Paulus, Geschichte des Ablasses im Mittelalter, 1. Bd., 392 lhk., 1922, 2. Bd., 364 lhk., 1923, 3. Bd. (alatiitliga: Geschichte des Ablasses am Ausgange des Mittelalters), 1923, Paderborn.

Lutheri võitlus katoliku kirikuga sai tõuke tema erinevast seisukohast päästkirjade müügi küsimuses. Kõik reformatsiooni ajaloo käsitlejad on selle tõttu suuremas või vähemas ulatuses oma tähelepanu pühendanud päästuõpetuse olemusele ja ajaloolisele tähtsusele, lastes end siiski selle küsimuse hindamisel tavaliselt mõjutada oma konfessionaalseist veendeist. Senni puudus põhjalikum monograafiline teos, mis objektiivselt ja üksikasjaliselt oleks jälginud päästuteooria ja päästupraktika ajaloolist kujunemist kõige varajasemaist ajast alates. Tuntud katoliku kirikuajaloolase Pauluse ülalmainitud uurimus täidab õnnelikult selle tähtsa tühkoha. Juba aastakümneid on Paulus päästuolu uurimisel teotsenud, korjates selleks suure agarusega materjali kanoonilistest ja dogmaatilistest traktaatidest, keskaegseist pamflettidest ja kõige mitmesugusemaist ürikuist. Oma uurimiste tulemused, mille kohta ta senni aru saanud paljudes siinseal laialipillatud ajakirja-artiklites, on ta nüüd kokku võtnud mitmekõitelises soliidses monograafias. Seegi teos ulatub ainult Lutheri väljaastumiseni, kuna Lutheri ja Tetzeli vahelist tüli valgustab sama autori a. 1899 ilmunud biograafiline uurimus „Joh. Tetzel, der Ablassprediger“.

Pauluse põhjalik töö jälgib päästuõpetuse kujunemist terve keskaja kestusel ja valgustab küsimust määratu suure ainekstu alusel. Pikalt käsitellakse keskaegsete kanoonistide, skolastikute ja teoloogide vaateid päästu eesmärkidele ja olemusele, üksikasjaliselt jälgitakse päästumüügi eriliike (ristisõja-pääst, juubeli-pääst jne.). Autor on püüdnud jääda kaine objektiivsuse piiriasse, kuid siiski annavad end tema usulised vaated mõnel korral tunda. Nii päästuteooria kui ka praktika omandanud Pauluse arvates lõpliku kuju XIV sajandi keskpaigu, millise tähtajaga edaspidine areng lõppenud. Iseenesest ei olevat õpetus päästust mingisuguseid ebakõlblisi elemente sisaldanud. Autor väidab, et Lutheri õpetus õndsakssaamisest ainult usu läbi võivat põhjustada isegi suuremaid kõbluserikkeid kui katoliku kiriku päästuteooria. Paljudel kordadel, näit. ristsõdade ja juubelite puhkudel, käinud päästumüügiga käsikäes ilmne moraalise elu tasapinna tõuseng. Olles üldiselt positiivne kultuuritegur, saanud päästumüük sama kergesti ka igasuguste pahede ja kõbliste eksimuste allikaks, eriti siis, kui seda toimetatud liig sageli ja ühenduses mitmesuguste reklaami vahenditega.

Kõige õeldu põhjal tohiks selge olla, et Pauluse eruditsiooniküllane monograafia pakub sügavat huvi mitte ainult kirikuajaloolasele kitsas mõttes, vaid kõigile, keda huvitavad keskaegse elu ja mõtte omapärased avaldused.

P. T.

*

Leon Cahen, L'Angleterre au XIX siècle, Paris, 1924, 204 lhk.
Carl Brinkmann, Englische Geschichte 1815—1914, Berlin, 1924, 212 lhk.
Ludvig Riess, Englische Geschichte hauptsächlich in neuester Zeit, Berlin, 1926, 360 lhk.

Lisaks juba meie ajakirja veergudel („Ajalooline Ajakiri“, 1923, lhk. 116—117, 159—160) käsiteldud Guttmani ja Halévy eeskujulistele teostele Inglismaa uuema ajaloo kohta on viimase paari aasta jooksul ilmunud kolm tähelepanuväärt ülevaadet, mis teineteisele õieti lähedal seisavad nii sisult kui ka ulatuselt. Endine Tokio, praegune Berliini ülikooli professor Riess annab oma teoses ülevaate tervest inglise ajaloo; pikemalt peatub ta siiski viimase 150 aasta jooksul, kuna kõik muu moodustab ainult konspektiivse sissejuhatuse 90 leheküljel. Riessi töö näib oma iseloomult olevat veidi vanamoeline: selle peasisuks on eeskätt poliitilise ajaloo kronoloogiline jälgimine ühes lühemate täiendustega sotsiaalsete ja vaimliste suhete kohta. Eri tegurid, mis inglise ajaloo käiku teatavas suunas mõjutavad, ei leia selles üksikasjalisemat analüüsimist ega sügavat iseloomustamist. Poliitilise ajaloo kokkuvõtliku ja usaldusväärse kompendiumina täidab töö siiski oma ülesannet, seda enam, et temas esineb võrdlemisi pikk ülevaade viimase paari aastakümne kohta: ajajärk a. 1903—1925 on käsiteldud tervelt sajalt leheküljel.

Hoopis parema mulje avaldab Caheni prantslastele omase selgusega, plastilisusega ja hoogsusega kirjutatud töö. Autor lubab eestkätt jälgida Inglise poliitilist evolutsiooni XIX sajandil, kuid pakub tõepoolest kujuka pildi nüüdisaja Inglismaa kõigi tähtsamate eluvalade arengu kohta. Välja minnes vaatest, et huvid suuremal määral inimesi juhivad, kui usundid või ideed, arvestab ta tõsiselt ka rahvastiku eri kihitiste sotsiaalset seisukorda ja kujutab poliitilise elu nähtusi majanduslike ning ühiskondlike tingimuste avaral foonil. Inglise sisepoliitilise ajaloo peasisu XIX sajandil näeb Cahen demokraatlike masside võitluses aristokraatliku traditsionalismi vastu ja selle tagajärjel toimivas riikliku korra demokratiseerumises. Selle peamise nähtuse kirjeldamise kõrval iseloomustab Cahen, materjali osavasti eri probleemide ümber rühmitades, kujukalt ka teisi Inglise ajaloo iseloomulisi jooni — imperialismi arengut, sotsiaalpoliitika eri faase, liri küsimust jne.

Kõige parem, moodsam ja värskem käsiteldavaist töist on aga kahtlemata Saksa tuntud majandusajaloolase, Heidelbergi professori Carl Brinkmanni oma. See teos on kirjutatud õieti suure uuema erikirjanduse põhjal, mida autor alatasa tsiteerib ja mille kohta ta teose lõpul esitab huvitava ning väärtusliku bibliograafia. Selle tõttu esineb teoses palju uusi, senni vähetuntud üksikasju. Samasuurt huvi pakuvad ka autori meetodilised võtted ja üldised seisukohad. Brinkmann seab enda ulesandeks mitte niivõrra kujutada riigi kui teatava võimuteguri avaldusi, kuivõrra jälgida riikliku ühiskonna („Staatsgesellschaft“) eluliste huvide mängu. Säärase sügavale süübiva sotsioloogilise analüüsi abil suudab autor meid viia mitme Inglise poliitilise elu nähtuse — demokraatia arengu, Inglise ilmariigi kujunemise jne. — paremale mõistmisele. Eriti huvitavalt valgustab ta XIX sajandi parlamendireforme ja Suur-Britannia dominiioonide suhete arenemist emamaaga. Ka Inglise sotsiaalpoliitika ning töölisküsimus leiab Brinkmannis õieti omapärase ja asjatundliku kujutaja. Selle kõrval ei unusta Brinkmann isikulist momenti, vaid pühendab ohtralt tähelepanu ka Inglise suurte poliitikameeste iseloomustusele, sageli isegi terveid ajajärke nende järgi nimetades (Gladstone'i, Disraeli, Lloyd George'i aeg). Siiski esinevad suured mehed tema juures ainult teatavate huvide ja ideede komplekside esindajaina, kes ellu viivad oma aja küpsenud tarbeid. Brinkmanni teos on kirjutatud harukordselt inglisesõbralikus vaimus, millist peale ilmasõja vaevalt mõnelt sakslaselt oleks võinud oodata.

P. T.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab käesoleval 1926. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. P. Bauman, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, prof. J. Köpp, E. Laid, L. Metslang, H. Moora, H. Mühlberg, prof. H. Oldekop †, H. Ottenson, dots. K. Ramul, G. Rauch, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren (Soome), dots. P. Treiberg, J. Vasar, dr. Fr. Westling † (Rootsi) ja prof. A. H. Wirkkunen † (Soome). Peale eelnimetute on veel lahkesti kaastööd lubanud: prof. A. Pridik, prof. W. Süss, prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik nummer 40 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Jakobi t. nr. 6, Emakeele Seltsi büroos. Tellimisi võtavad vastu ka kõik E. V. postiasutised.

Järgmine nummer ilmub detsembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923., 1924. ja 1925. aastakäiku on veel saada, 1923. aastakäik — à 100 marka, 1924. ja 1925. aastakäik — à 140 marka.